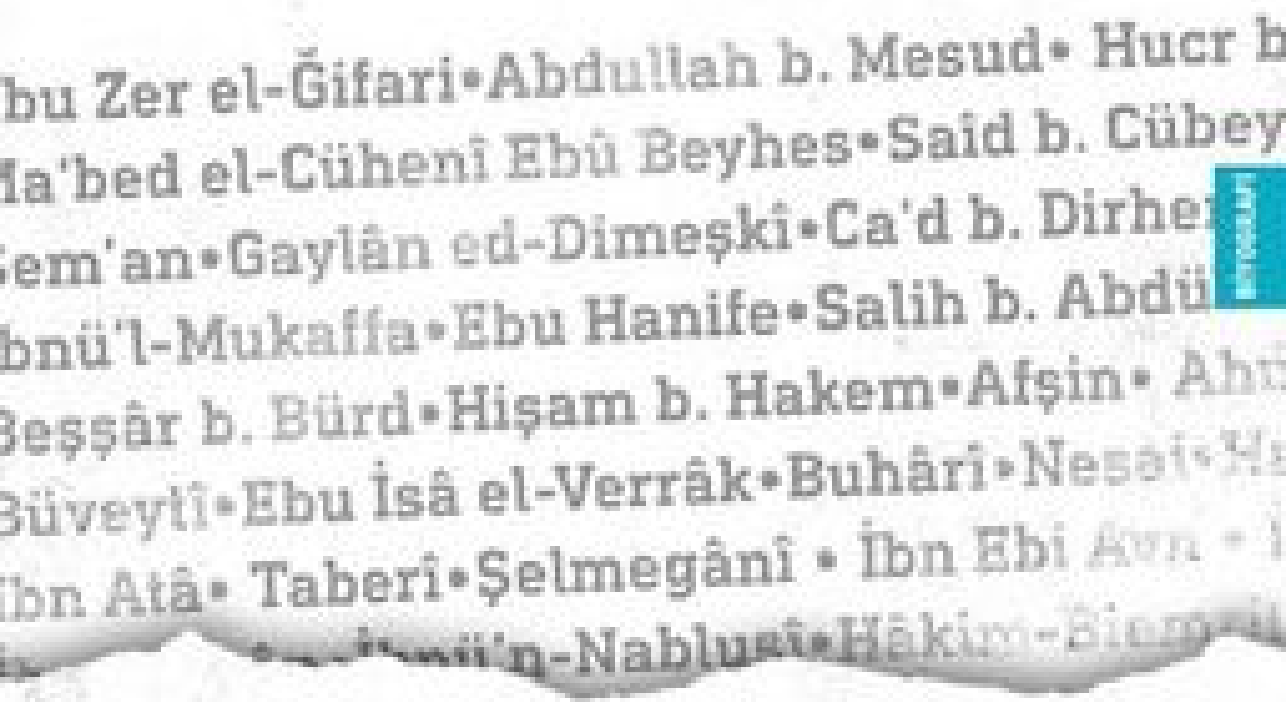
MÜSLÜMANLARIN ENGİZİSYONU - 1

ÖLÜMCÜL KOVUŞTURMALAR

EDİTÖR: MEHMET AZİMLİ

mana

MÜSLÜMANLARIN ENGİZİSYONU - 1

ÖLÜMCÜL KOVUŞTURMALAR

EDİTÖR: MEHMET AZİMLİ

Bu kitap İslam Tarihinden bir kesittir. Farklı fikirlerinden dolayı katledilenlerden sadece bir kısmıdır.

Bu bağlamda kitapta; halifeye payanda olmadığı için hapiste işkence altında katledilen **Ebu Hanife**'yi,

Bağnaz Hanbelilerin baskısıyla şehirden şehire sürülürken, sığındığı bir köyde ölen **Buhari**'yi,

Emevilerin kaderciliğine karşı çıktığı için dili, elleri ve ayakları kesilerek katledilen **Gaylan ed-Dımeşki**'yi,

Kur'an'ı, farklı sahabilerin kıraatinden okuduğu için işkenceyle tevbe ettirilen (!) ve öldürülen **İbn Şenebuz**'u,

Farklı fikirlerinden dolayı vahşice öldürülüp yakılan cesedinin külleri Dicle'ye savrulan **Hallac-ı Mansur**'u,

Siyasetin kıskançlıkları arasında kelamcı ve fakihlerin kıskançlığı ile yakılarak öldürülen **Aynu'l-Kudat Hemedani**'yi,

Sünni fikirlerinden dolayı diri diri derisi yüzülerek katledilen **İbnu'n-Nablusi**'yi,

Osmanlı ulemasını, dini tartışmalarda yenmesine rağmen oldubitti ile idam edilen **Molla Kabız**'ı,

Zındıklık ithamından kurtulmak için tövbe ettiğini söylediği halde Ebussuud Efendi tarafından öldürtülen **Şeyh Karamani**'yi,

Şeyhulislam'ın verdiği haksız recm cezasına karşı çıktığı için idam edilen **Batburunzade**'yi,

Çağdaşı olan bilginlerin kıskançlıkla zındık suçlamasıyla katledilen **Molla Lutfi**'yi

Veee daha nicelerini okuyacaksınız.....

www.manayayinlari.com

ISBN-13: 978-605-2339-282

9 786052 339282

mana YAYINLARI

İLİMYURDU YAYINCILIK: 157
Biyografi

ISBN: 978-605-2339-28-2

Kitabın Adı
MÜSLÜMANLARIN ENGİZİSYONU I / Ölümcül Kovuşturmalar

Editör
Mehmet Azimli

3. Baskı – Kasım 2020

İç Düzen
İlimyurdu Yayıncılık

Kapak Tasarımı
Yunus Karaaslan

Baskı-Cilt
Enes Basın Yayın ve Matbaacılık Ltd. Şti.
Litros Yolu Fatih Sanayi Sitesi No: 12/210 Topkapı/İstanbul
Tel: 0212 501 47 63 Sertifika No: 45822

İlimyurdu
yayıncılık ve eğitim hiz. ltd. şti.
Molla Gürani Mh. Akkoyunlu Sk. No: 36 **Fındıkzade**- Fatih / İSTANBUL
Tel.: 0212 533 05 35 **Faks:** 0212 631 53 69
www.**ilimyurdu**.com info@**ilimyurdu**.com
Sertifika No: 45032

Bu eserin tüm yayın hakları İlimyurdu Yayıncılık ve Eğitim Hiz. Ltd. Şti.'ne aittir.
Eleştirel makale ve dergilerde yapılacak kısa alıntılar dışında, bu kitabın bir kısmı veya tamamı, yayıncının izni olmadan yayınlanamaz.

MÜSLÜMANLARIN ENGİZİSYONU – I

Ölümcül Kovuşturmalar

EDİTÖR: MEHMET AZİMLİ

mana
YAYINLARI

PROF. DR. MEHMET AZİMLİ

1968 yılında Sille'de (Konya) doğdu. İlköğrenimini Sille İlkokulu'nda, ortaöğrenimini Konya İHL'de tamamladı. 1991'de Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 1991-1998 yılları arasında Ordu-Ulubey İHL'de ve Konya-Karapınar İHL'de çalıştı. Selçuk Üniversitesi'nde 1994'te yüksek lisansını, 1999'da doktorasını tamamladı. 1998-2012 yılları arası Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde İslam Tarihi Anabilim dalında çalıştı. 2005 yılında doçent oldu. Yazdığı eserler yüzünden geciktirilen profesörlük unvanını 2013 yılında Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde aldı. Azimli, üç çocuk sahibi olup Arapça ve İngilizce bilmektedir. Yaklaşık 100 kitaptan oluşacak olan "İslam Klasikleri" adlı serinin 16 kitabını neşretmiştir. Yine yaklaşık 100 kitaptan oluşacak olan "Oryantalist klasikleri" serisinin 3 kitabını neşretmiştir.

Yayınlanan yüzden fazla makale ve uluslararası sempozyum bildirisi yanında basılan eserleri şunlardır:

1. *Cahiliyye'yi Farklı Okumak*, Ankara, 2019 (6. baskı).
2. *Siyeri Farklı Okumak*, Ankara 2016 (11. baskı).
3. *Dört Halifeyi Farklı Okumak-1, Hz. Ebu Bekir*, Ankara 2017 (6. baskı).
4. *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2, Hz. Ömer*, Ankara 2017 (5. baskı).
5. *Dört Halifeyi Farklı Okumak-3, Hz. Osman*, Ankara 2017 (5. baskı).
6. *Dört Halifeyi Farklı Okumak-4, Hz. Ali*, Ankara 2016 (6. baskı).
7. *Farklı Okumak-Hasan&Muaviye*, Ankara 2016.
8. *Tarih Okumaları, Ankara* 2013 (3. baskı).
9. *Siyer Okumaları*, Ankara 2017.
10. *Farklı Okumalar*, Ankara 2018.
11. *Halifelik Tarihine Giriş*, Konya 2014 (5. baskı).
12. *Hz. Ali Nesli'nin İsyanları*, Konya 2013 (4. baskı).
13. *Babek-Bir Direnişçi*, Konya 2013 (3. baskı).
14. *Son Müderris, "Musa Kazım Efendi"*, Konya 2013 (2. baskı).
15. *Hz. Safvan b. Muattal*, İstanbul 2015 (2. baskı).
16. *Diyarbakır ve Çevresinin Müslümanlaşma Süreci*, Konya 2010.
17 *Benim Gözümle -Coğrafyalar-*, İstanbul 2015.
18. Müslümanların Engizisyonu, (Editör), İstanbul 2019.

email: mehmetazimli@hotmail.com

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ 7
ÖNSÖZ 11
Ebu Zer el-Ğifari (653) 15
Abdullah b. Mes'ud (653) 23
Hucr b. Adiy (671) 29
Ma'bed el-Cühenî (702) 36
Saîd b. Cübeyr (714) 41
Beyan b. Sem'an (737) 46
Gaylân ed-Dimeşkî (738) 49
Ca'd b. Dirhem (742) 54
Ebu Hattab (755) 60
İbnü'l-Mukaffa (759) 65
Ebu Hanife (767) 73
Salih b. Abdülkuddûs (783) 80
Beşşâr b. Bürd (784) 85
Hişam b. Hakem (795) 90
Ahmed b. Nasr (846) 96
Büveytî (846) 101
Ebu İsâ el-Verrâk (861) 106
Buhârî (870) 111
Nesai (915) 119
Hallâc-ı Mansûr (922) 126
İbn Atâ (922) 132
Taberî (923) 137
Şelmegânî (934) 144
İbn Şenebûz (939) 151
İbn Hibbân (965) 156
İbnü'n-Nablusî (974) 164
Aynülkudât Hemedânî (1131) 169
Sühreverdî El-Maktûl (1191) 174
İbn Rüşd el-Hafid (1191) 179
Fahreddin er-Râzî (1210) 185
Necmeddin-i Kübrâ (1221) 190

Ferîdüddîn Attâr (1221) 194
Ahi Evren (1261) 199
İbn Seb'in (1270) 205
İbn Teymiyye (1328) 213
Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb (1374) 220
Fazlullah Hurûfî (1394) 227
Seyyid Nesîmî (1417) 233
Şeyh Bedreddin (1420) 240
Molla Lutfi (1495) 247
Molla Kâbiz (1527) 254
İsmâil Ma'şûki (1529) 261
Şeyh Muhyiddin Karamânî (1550) 264
Hamza Bâlî (1573) 271
Nadajlı Sarı Abdurrahman (1602) 274
Şeyhülislam Ahîzâde (1634) 279
Emir Çelebi (1638) 284
Lârî Mehmed (1665) 289
Batburun-zâde Mehmed (1680) 292

SUNUŞ

Hiçbir kimsenin hatasız/günahsız olmadığı gibi hiçbir toplum ve medeniyetin de günahlardan ari, pürüpak olmadığını herkes kabul eder. Bu ilkesel kabule rağmen pratikte hep başkalarının hatalarını/yaptıklarını görür, dillendirir ve büyütürüz de kendi olumsuzluklarımız ve yaptıklarımızla yüzleşmek zor gelir; kol kırılır yen içinde kalır. Örneğin engizisyon olarak adlandırılan Katolik Hristiyanlığın din ve bilim adamlarına yaptığı soruşturma ve kovuşturmaları lanetle anarız da bizim tarihimiz söz konusu olunca böyle şeyler hiç yaşanmamış, benzer baskı, zulüm, işkence ve katle varan soruşturma ve kovuşturmalar bize hiç uğramamış gibi davranırız.

Peki öyle midir? Haklı olarak öğündüğümüz tarihi altın tablolarımız yanında, kötü ve yüz karası olarak isimlendirilecek tablolarımız yok mudur? Hamasi ve sübjektif söylemleri bırakıp analitik ve objektif bir tarih okuması yaptığımızda engizisyonun yansımaları bizde de görülecektir. Bizim tarihimiz de maalesef bu tür vahim olayların ve mizansenlerin çok sayıda örnekleri ile dolu. Bu örneklerin bir kısmı tarihsel hafızamızda ve vicdanlarda silinmez izler halinde kayıtlıyken, belki birçoğu da kayda geçmemiş veya silinip gitmiştir. Daha da önemlisi, tarihi egemenler yazdığı için, birçoğu gerçeğinden saptırılarak kayda geçmiş ve aktarılagelmiştir.

Diğer yandan zındık, mülhid, mürted, kâfir... vs. yaftalarla baskıya, işkenceye, sürgüne, ölüme mahkûm edilenlerin birçoğu da; -kendi dönemlerinin sapkınları (!) iken- ilginç bir şekilde sonraki asırların en saygın ve değerli isimleri, bıraktıkları eserler ise çağa ışık tutan vazgeçilmez başvuru kaynakları olmuştur. Taberî, Râzî, Ebu Hanife... herhalde en tipik örneklerdir. Bir tarihçi

Taberî'ye bakmadan, bir tefsirci Taberî ve Râzî'ye başvurmadan herhalde bir eser yazmamıştır ve onların faziletleri, ilmi derinlik/zenginlikleri hayranlıkla anlatılır. Ama ne acı ve ironiktir ki onlar kendi dönemlerinde, çapsız rakipleri ve zalim/muhteris yöneticiler tarafından kurulan tezgâhlarla, yapılan kampanyalarla zındık ve sapkın ilan edilip düşmanlaştırılmış ve ölüme mahkûm edilmişler; şeytanlaştırılarak katledilmişlerdir.

Biz inanıyoruz ki geçmişteki bu vahim infazlar fikri ve siyasi olmasına rağmen, failleri bunlara güya dini deliller/gerekçeler bularak veya uydurarak haklılık ve meşruiyet kazandırmaya çalışmışlardır. İşin aslı ise; yerleşik din anlayışına ve siyasete aykırı düşünmek, fikir üretmek ve bunu dillendirmektir mihnenin gerekçesi. Ortaçağ Katoliklerinin yaptığının benzeri adeta bizde de örnekleniyor. Bizim bu cinayetleri engizisyonla benzeştirmemizin nedeni de budur. Savunmacı bir dille, "Bizde Batı'daki gibi engizisyon yaşanmamıştır" söyleminin hiçbir yararı yok. Aynı şekilde bizim bu yaşananlara "mihne" veya "münferit olaylar" diyerek yumuşatmış olmamız durumu değiştirmiyor. Önemli olan, kurbanların niteliği amaç ve gerekçelerdir. Her iki kültür ve tarihte de ilim ve fikir adamları Tanrı adına ve dini gerekçelerle katlediliyor... Onlarda papalığın olması bizde olmaması durumu kurtarmıyor (resmi ideoloji haline gelmiş mezhepler veya saray uleması bu işlevi yerine getiriyor). Ancak burada onların icat ettikleri giyotin, çivili sandalye gibi işkence aletleri ile oluşturdukları sistematik işkence kültürü ve literatüründen ve teftiş mahkemelerinin asırlara varan uzun dönemlerinden söz edebiliriz.

Ancak şunun ayırdına varmak gerekir: İnsanın tarihi ile İslam'ın tarihi... Tarihi yazan/oluşturan, İslam değil insanlardır. Bu dramların failleri de din değil insanlardır. Dolayısıyla asırlarca devam etmiş olan köklü tarihimiz içindeki bu utanç kareleriyle yüzleşmek; nice erdemli toplumlar kurmuş ve yaşatmış olan zengin medeniyetimizi yok saymak anlamına gelmeyeceği gibi ona halel de getirmeyecektir aksine sağlıklı geleceğine katkı olacaktır.

Burada sırf inanç ve düşüncelerinden dolayı elim bir şekilde cezalandırılan ve katledilen isimlerin kısa hayat hikâyelerini okudukça birçoğumuz hüzünlenecek, öfkelenecek ve belki kendi

tarihimize bakışını gözden geçirecektir. Bizim arzu ve amacımız bu utanç tablolarını gün yüzüne çıkarırken tarihe sövmek değil, ibret almaktır. Ve biz can acıtıcı yaşanmışlıkları ve nahoş gerçekleri örtbas etmekle değil, onlarla yüzleşerek ibret alabiliriz. Aksi halde tarih tekerrüre, biz de yeni dramlar yazmaya devam ederiz. Kur'an'ın verdiği tarih perspektifi de budur. Kendi toplumlarınca katledilen, çile çeken peygamberlerden onun için bahseder, Hz. Yusuf'un başına gelenleri bu yüzden deşifre eder...

Nitekim günümüzde de, geçmişteki ilim ve fikir erbabına yapılanları çağrıştıran yaklaşım, tavır ve girişimlere tanık oluyoruz. Yerleşik anlayışa aykırı bir şey söyleyen/yazan, üreten yazar ve akademisyenlerin nasıl yaftalanarak hedef gösterildiğini ibretle izliyoruz. M. Muhammed Taha'nın, N. Hamid Ebu Zeyd'in, Fazlurrahman'ın ve Mustafa Öztürk'ün başına gelenler gösteriyor ki; kendilerini Allah'ın dininin mensubu değil sahibi gören hakikat tekelcileri hala tahakkümlerini pervasızca sürdürmektedir. Yeter ki ellerine güç ve imkan geçmeyedursun; kin ve düşmanlıklarını fiilen göstermekten çekinmiyorlar. İşte, tarihimizde altın tablolar dururken (zira onlar alabildiğine ve hamasetle zaten aktarılmaktadır) bu utanç tablolarını hatırlatmamıza vesile olan ve bu kitabı önemli ve öncelikli kılan budur.

Akletmenin, fikir üretmenin önüne dikilmiş; manevi tekamül, maddi ve bilimsel gelişme karşısında donmuş, taşlaşmış bloklar gibi duran zorba zebanilerin etkisini kırmada katkı sunacak başka ne gibi araçlar sunabiliriz düşüncesiyle bu kitap projesi doğduğunda ilk aklıma gelen isimlerdendi üstad Mehmet Azimli. Kendisine bahsedip "nasıl olur?" dediğimde; ufuk açıcı bulduğunu ve büyük bir memnuniyetle ve severek gerçekleştirebileceğini ifade etmesiyle heyecan verici bir süreç başlamış oldu ve 3-4 aylık yoğun bir çalışmanın, azimli ve özverili bir gayretin neticesi elinizdeki eser doğmuş oldu. Bu eserin hazırlanmasında emeği olan değerli araştırmacılara ve edisyonu gerçekleştiren değerli üstada medyûn-u şükranız.

İlmin cehalete, hilmin huşunete, aklıselimin öfkeye, sevginin nefrete üstün gelmesi ümidiyle...

Latif KINATAŞ / Mana Yayınları

ÖNSÖZ

"Düşüncelerinize katılmıyorum
ama onu ifade edebilme hakkınızı
ölümüne savunurum."

Voltaire

"İslam Tarihi" yerine *"Müslümanların Tarihi"* şeklinde bir kullanımın daha doğru olacağını hep söylerim.[1] Bu tarih diliminde Müslümanların *gururla anlatabilecekleri yığınla veri* varken aynı zamanda *utanç duyulacak ve İslam adına işlenmiş cinayetler* de bulunmaktadır. Bu kitap, işte bu ikincileri anlatmaktadır.

İslam Tarihi boyunca düşünce suçlusu sayılan birçok insan katledilmiştir. Sırf farklı düşündükleri için sorgulanmış, işkence edilmiş ve nihayet öldürülmüştür. Kendi ikballerini devam ettirmek isteyen dini veya siyasi hakim zümreler, farklı düşünen veya dini onlar gibi yorumlamayan insanları, *"zındık, mülhit, kafir, mürted..."* kategorilerine koyup yok etmek üzere her türlü vahşiliği İslam'ın adını kullanarak yapabilmişlerdir.

Esasen Müslümanlar için temel ölçü Kur'an ise O, *"Dinde zorlama yoktur"* diyerek düşünce hürriyetini garanti altına almıştı. Nitekim bu ayetin sebeb-i nüzulünde geçtiği üzere;[2] Müslümanlıktan Yahudiliğe geçen iki kardeşi babaları zorlayınca Hz.

1 Ancak *"Galat-ı meşhur, lügat-ı fasihten evladır/Yaygın kullanımdaki yanlış bir sözcük, doğru fakat yaygın olmayan sözcüğe tercih edilir"* sözü gereği İslam Tarihi kalıbını kullanıyoruz.

2 Taberi, *Camiu'l-Beyan*, Beyrut, 1995, III, 22.

Peygamber, müdahale etmiş ve bunlar Medine'den ayrılıp Şam'a gitmişlerdir. Yani onların yeni dinlerinde özgürce kalmasına bu ayetin inişiyle oluşan Hz. Peygamber'in tavrı sebep olmuştur.

Yok, Müslümanlar için ölçü Hz. Peygamber'in hayatı ise onun siretinde farklı düşündüğü veya kendisi gibi düşünmediği için eziyet ettirdiği veya öldürttüğü kimse yoktur. Onun hayatında silahlı veya silahsız saldıranlar dışında fikirlere müdahale edici bir konuma düştüğünün örnekliği bulunmamaktadır.

İnsanların dine girme veya çıkma özgürlüğü hem Kur'an hem de sünnet ile net olarak ortaya konulmuşken, Hz. Ebu Bekir döneminde dinden dönenlerin öldürüldüğü gibi yanlış bir bilgi de vardır. Oysaki Hz. Ebu Bekir dönemi irtidat hareketleriyle yapılan savaş, dinden dönmeleri sebebiyle değil, siyaseten birlikten ayrılmaları sebebiyledir.[3]

İşte bu yanlış algıdan hareketle; İslam tarihi boyunca bilginlerin farklı görüşleri sebebiyle önce dinden çıktıklarını ilan etmek, sonra da mürted oldukları için katledilmelerinin vacip olduğunun fetvasını alarak öldürmek maalesef adet olmuştur. Siyaseten katletmek istediklerini, bu tür dini fetvalarla yok etmek gelenektir ve hakim dini zümrelerin fikri farklılık gösterenleri bu tezgah ile ortadan kaldırdığının yığınla örneğini bu kitapta bulacaksınız.

"Suçla, mürted ilan et ve katlet" denklemiyle nice bilginler kifayetsiz muhterislerin kurbanı olmuştur. Ne yazık ki bunları katledenler, İslam'ın şampiyonluğunu da yapıyorlardı. Ancak ne Kur'an'ı ne de peygamberi örnek aldılar. Bu masum fikir suçlularını (!) kendi kirli ikballerini kurtarabilmek için katlettiler.

Ali Şeriati şöyle der; "*Komşumuzun bir horozu vardı. Sabah erkenden ötüyordu, bir süre sonra sesi kesildi. Komşumuza horoz nerede dedim? Dedi ki: 'Sabahları bizi uyandırdığı için kestik.' Yıllar sonra üniversiteye katıldığımda anladım ki, kim insanları uyandırıyorsa, kesilmeye mahkumdur.*"

3 Bkz. Mehmet Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-1, Hz. Ebu Bekir*, Ankara 2012,(Mürted bölümü)

Halbuki böyle olmamalıydı. Sekizinci Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın güzel bir sözü vardır; *"Herkes fikrini söylemekte hür olmalıdır. Beğenmeyenin de karşı fikri söylemesi mümkün olmalıdır. Fikirlerin de ekonomi gibi serbest piyasası olmalıdır. Sağlam ve delili kuvvetli olanlar yükselir, çürük olanlar ise tarihin çöplüğüne atılır."*

Bizim tarihimizde sözün özgürce kullanıldığının ve hür düşüncenin öncelendiğinin çok güzel örnekleri bulunmaktadır. Memun'un kurduğu Beytulhikme'de çalışan bir bilgin şunu diyor; *"Hiçbir konuyu incelememiz yasak değildi. Gizlenen saklanan bir şey yoktu. Her doktrin incelenebiliyordu. Bu konuda tam bir güvenlik vardı. İlahî-beşerî her şeyi araştırabiliyorduk."*[4]

Bu kitapta İslam Tarihi boyunca farklı düşünceleri sebebiyle sonu bir şekilde ölümle neticelenen kişilerin kısaca hayatlarını, ölümüne sebep olan farklı fikirlerini ve ölümlerini aktardık. Buradaki şahıslar sadece bir kesittir ve tesbit edemediklerimiz de elbette olabilecektir. Fikirleri sebebiyle kovuşturulan ve hapsedilen (Ahmet b. Hanbel gibi) ancak sonu ölümle bitmeyen şahısları ise diğer kitaba bıraktık.

Son söz; burada aktardığımız kişilerin birçok görüşlerini benimsemiyorum dahası karşıyım da. Ancak isyan etmemiş bir kişinin ve hakaret içermeyen bir söz ve düşüncenin özgürlüğünü sonuna kadar savunuyorum.

Sözün daha özgürce, korkmadan söylenebildiği bir dünya için...

Mehmet Azimli
Çorum-2019

4 G. E. Von GruneBaum, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev. İlhan Kutluer, İstanbul 1989, IV, 54.

EBU ZER EL-ĞİFARİ (653)

Mehmet Azimli[1]

"Gök kubbenin altında ve yeryüzünün üstünde
Ebu Zer'den daha doğru sözlü kimse yoktur."

Hz. Peygamber

Hayatı

Ebu Zer, Araplarca kutsal Haram aylarda bile yağmacılıktan ve yol kesmekten çekinmeyen Ğıfar kabilesine mensup gayet cesur birisidir. Müslüman olmadan önce Allah'a ibadet etmeye başlamıştır. Hz. Peygamber'in İslam'a davet ettiğini duyunca Mekke'ye gitmiş ve ilk Müslümanların beşincisi olmuştur. Hemen ardından Müslümanlığını Kabe'de coşkuyla açıkça ilan edince Kureyşlilerden dayak yemiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber tarafından kavmine gönderilmiş ve onun gayretiyle Gıfar kabilesinden önemli miktarda insan İslamiyet'i seçmiştir.

Hicretin 6. yılında Medine'ye hicret edip Suffe ehliyle beraber mescitte kalmaya başlayan Ebu Zer, Hz. Peygamber'in hizmetinde bulunmaya başlamış ve bu bağlamda Medine civarındaki Ğabe bölgesinde Hz. Peygamber'in develerine çobanlık yaptığı esnada Bedeviler tarafından yapılan bir baskında oğlunu şehit vermiştir. Bu süreçte Medine'ye saldırıp Hz. Peygamber'in çobanını öldüren Üreneliler takip eden birliğin içinde bulunarak eş-

1 Prof. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı.

kiyaların yakalanmasını sağlamıştır. Daha sonra Mekke fethinde ve Huneyn savaşında Müslümanların içinde kendi kabilesinin sancağını taşımıştır. Hz. Peygamber vefat ettiğindeki son hastalığı sırasında kendisini çağırtmış ve özlemle kucaklamıştır.

Hz. Peygamber'den sonra sırasıyla Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'e biat eden Ebu Zer'e Bedir Savaşına katılmadığı halde, Hz. Peygamber'in yanındaki değeri düşünülerek II. Halife tarafından Bedir gazilerine bağlanan maaş bağlanmıştır. Ebu Zer, bu süreçte Şam bölgesindeki Humus'a gitmiş ve aldığı maaşı cihat için at beslemeye ayırmış, Kudüs ve Mısır fetihlerine katılmıştır. Hz. Osman döneminde de Ankara yakınlarındaki Ammuriye'ye kadar giden orduya iştirak etmiştir.

Ebu Zer, Şam bölgesinde yaşarken, Şam valisi Muaviye'nin devletin hazinesindeki malı kullanma usulünü eleştirince aralarında çok büyük bir sorun çıkmıştır. Bunun üzerine Şam'da fitne çıkardığı için Ebu Zer'i Medine'ye çağıran halife, onu Rebeze'ye sürgün etmiştir. Eskiden yol kesen ve katleden bu sert tabiatlı insan, İslam ile birlikte tamamen değişmiş, fakir ve düşkünlerin hamisi olmuş, yaptığı bir kusurdan dolayı kendisini bağışlamasını istediği zencinin ayağının altına yanağını koyacak ve hizmetçisiyle aynı elbiseyi giyecek ve aynı yemeği yiyecek kadar mütevazi bir kimse haline gelmiştir.

Düşünceleri ve Tartışmalar

Ebu Zer ile Hz. Osman ve valisi Muaviye arasındaki mesele, tarihçilerin kimin haklı olduğu hususunda bir türlü karar veremedikleri konulardan biridir. Esasen Ebu Zer, Şam bölgesindeki fetihlere katılıyor, bu esnada gördüğü bazı eksiklikler sebebiyle gerekirse Muaviye'yi tenkit ediyordu. Nitekim Anadolu'ya yapılan bir fetih sonrası elde edilen ganimetlerin dağıtımı sırasında ganimete *"Allah'ın malı"* diyen Muaviye'ye karşı *"Müslümanların malı"* denmesi gerektiğini savunmuştu. Çünkü Muaviye'nin dediği gibi düşünülünce; vali istediği bir şekilde yani Allah adına (!) malı harcayabiliyordu. Ancak Ebu Zer'in dediği gibi düşünülünce; Müslümanlara ait bir malı vali keyfine göre harcama yapamayacaktı.

Ebu Zer, ayrıca Muaviye'nin Şam'da yaptırdığı saray için Müslümanların malından yapıldıysa haram, kendi malından yapıldıysa israf olduğunu söylüyor, her gittiği yerde "Kenz ayeti" diye meşhur olan; "*...Altın ve gümüşü yığıp da onları Allah yolunda harcamayanlar yok mu, işte onlara elem verici bir azabı müjdele! (Bu paralar) cehennem ateşinde kızdırılıp bunlarla onların alınları, yanları ve sırtları dağlanacağı gün (onlara denilir ki): "İşte bu kendiniz için biriktirdiğiniz servettir. Artık yığmakta olduğunuz şeylerin (azabını) tadın!"* ayetlerini (Tevbe, 34-35) okuyor ve Muaviye'nin içki ticareti yaptığı kervanları görünce; "*ateş taşıyan kervan*" şeklindeki hitapları Muaviye ve çevresini rahatsız ediyordu.

Ebu Zer'in Şam'da haram lokmalarla palazlandığını düşündüğü Emevileri uyarmak için "Kenz ayetini" okumasına karşı savunmaya geçen Muaviye, bu ayetin Ehl-i Kitap için indiğini söylemişti. Ancak Ebu Zer, ayetin Müslümanlar için indiğini ilan etti. Ebu Zer, tenkitlerini ileri götürdükçe bundan rahatsız olan Muaviye onu maddi ihsanda bulunmak suretiyle susturmak veya halkın nezdinde itibarsızlaştırmak için bazı tuzaklar kurdu. Ebu Zer'e bir kese altın gönderip ertesi gün yanlışlıkla gönderildiğini belirtip geri istedi. Bu şekilde Ebu Zer'in de altın biriktirdiğini ispat edecekti. Ancak Ebu Zer o gece altınları dağıtmıştı. Böylece o savunduğu fikirleri yaşayarak da göstermişti.

Ebu Zer'in bu görüşleri, bilhassa fakir halk ile yönetime muhalif kimseler arasında ilgi gördü ve hem yönetim hem de zenginler aleyhine sivil bir hareketin başlamasına sebep oldu. Bunun üzerine Şam valisi Muaviye, halkın onunla konuşmasını yasakladı. Ancak bu tür tedbirler hiçbir şeyden korkusu olmayan Ebu Zer'i geri adım attıracak değildi.

Muaviye'nin Ebu Zer'e değişik baskılarından biri de etrafını boşaltmasıdır; Ahnef b. Kays anlatır; "Şam'a gidip cuma namazını kıldığım sırada baktım ki, bir adam hangi sütunun yanına varsa oradakiler ondan uzaklaşıyordu. O da namazını gizli kılmaya çalışıyordu. Yanına uğradım ona dedim ki: Ey Allah'ın kulu sen kimsin? O, "Ben Ebu Zer'im" deyip bana sen kimsin diye sordu. Ben de ona "Ahnef b. Kays'ım" deyince bana "Hemen benden uzaklaş ki sana bir zarar gelmesin" dedi. Bu sefer ona "Bana ge-

lecek kötülüğün ne olabilir?" diye sordum. Bunun üzerine şöyle dedi: "Bu adam varya yani Muaviye'nin adamları hiç kimse benimle oturmasın diye halka çağrıda bulunmuşlardır."

Olayların ve tartışmaların büyümesi üzerine Muaviye halifeye haber göndererek Ebu Zer'in "fitne çıkardığını, halkı kışkırttığını" belirtti. Bunun üzerine halife de onun -eziyet edilmesi için- palansız azgın bir hayvan ile Medine'ye gönderilmesini istedi. Bunun üzerine Muaviye hiç mola vermeksizin gece-gündüz ilerleyen, içlerinde Tuleka (Mekke fethi sonrası isteksizce Müslüman olmuş), Ahdas (İslam'ın ilk dönemlerini görmeyen yeni yetme) ve Slav kökenli gayrimüslim kölelerin bulunduğu bir kervanla Ebu Zer'i 651'de Medine'ye gönderdi. Palansız hayvanın üstünde yolculuk yapan Ebu Zer'in bacaklarının arası yara-bere olmuş, etleri dökülmüştü.

Ebu Zer, Medine'de halife ile görüştü. Ona da aynı fikirlerini aktardı ve halifeye karşı mescitte Tekasür suresinin ilk ayetini (*mal yığanlar helak oldu*) okudu. Hz. Osman ise ona, *"Ey Ebu Zer! Ben ancak bana düşenleri yerine getirebilirim. Müslümanları da gayret sarf etmeye ve iktisatlı davranmaya davet edebilirim. Zühd ve takvaya bağlanmaları konusunda onları mecbur edemem"* şeklinde cevap verdi. Ancak Ebu Zer, fikirlerini anlatırken kenz ayetini kullanmaya devam etti. Hatta Medine'de bürokrasiyi ele geçirip hazineyi adeta yağmalayan halifenin amcaoğlu ve devlet katibi Mervan b. Hakem, Medine pazarı görevlisi Mervan'ın kardeşi Haris b. Hakem ve hazine görevliliğine getirilen Zeyd b. Sabit'e hazineden verilenleri açıkça eleştirdi ve onları ateşle müjdeledi. Halifenin Tuleka ile çalıştığını, halkın arazilerini gasp ettiğini, yeni yetmeleri idareye getirdiğini söyledi. Bu durum halifeyi rahatsız edince Ebu Zer, *"Halife ayeti okumaktan da mı engelliyor? Vallahi halifeyi memnun etme pahasına Allah'ı kızdıramam"* diyordu.

Sonuçta Hz. Peygamber'in Taif'e sürdüğü ve ilk iki halifenin oradan dönmesine müsaade etmediği Hz. Osman'ın amcası Hakem ve ailesini Medine'de en iyi şekilde ağırlayan halife, ilk Müslümanlardan olup türlü işkencelere katlanan Ebu Zer'i *"fitneyi seven adam"* suçlamasıyla Rebeze'ye sürgüne gönderdi.

Ebu Zer, Mekke, Beytu'l-Makdis (Kudüs) gibi diğer şehirlere gitmeyi istese de halife *"fitneye devam edebileceği gerekçesiyle"* razı olmadı. Ebu Zer, halifenin emriyle sürüldü ve bu sürgünü uygulama görevi de Mervan'a verildi. Olayı kabullenemeyen Hz. Ali, Ebu Zer'in sürgünü sırasında onu yolculamaya geldiği için Mervan ile arasında söz kavgası oldu. Bu sırada Hz. Ali'nin kendisine sataşan Mervan'ın bineğine vurması üzerine Mervan olayı halifeye bildirmiş ve halife, Hz. Ali'ye hitaben, *"Mervan bana senden daha sevgilidir, asıl sen sürgün olmalısın"* demişti. Halife, Ebu Zer vefat ettikten sonra ise bu yaptıklarına pişman olduğunu söylemiştir.

Sünni gelenek, bu sürgünü zaman zaman kabullenmeyip Ebu Zer'in gönül rızasıyla zühd hayatını seçip Rebeze'ye gittiğini söylemiş, hatta bu konuda Hz. Peygamber'in dilinden rivayetler uydurmayı da ihmal etmemiştir. Buna göre; Hz. Peygamber, Ebu Zer'e özel olarak, *"Binalar Sel mıntıkasına ulaştığında sen oradan çık"* demiş, Ebu Zer de, *"İşte şimdi binalar da Sel mıntıkasına ulaşmıştır"* diyerek Medine'den ayrılmayı kendisi istemiştir. Bu senaryoya göre; Ebu Zer, Hz. Peygamber'in emriyle Medine'den çıktığına göre; sürgün olayı da olmamış olacaktır ve üçüncü halifenin yaptığı uygulama da temizlenmiş olacaktır. Ancak burada şu soruyu sormak gerekir: Hz. Peygamber, madem böyle bir tehlikeden bahsediyorsa neden diğer sahabilerini de uyarmamıştır? Onun diğer sahabilerini de kurtarması daha uygun değil midir?

Taberi, bu anlayışı destekler mahiyette Ebu Zer'in sürgünü ile ilgili elinde çok kötü olayları anlatan rivayetler olmasına rağmen bunları nakletmediğini bildirir. İbn Esir'in şu sözleri de bu zihniyetin itirafı gibidir:

"Bu yıl içinde Ebu Zer el-Gıfari, Şam'dan Medine'ye gönderilmiş ve bu hususta birçok sebepler ileri sürülmüştü. Bu sebepler arasında Muaviye'nin Ebu Zer'e küfretmesi, onu ölümle tehdidi gibi şeyler nakledilir, Şam'dan Medine'ye gönderilmesi ile Medine'den sürgün edilmesi gibi acı olaylar zikredilir. Ancak bu acı olayların anlatılması pek doğru olmaz. Bu doğru olsa bile Hz. Osman'a bu konuda hak vermek gerekir,

çünkü devlet başkanının emri altında bulunanları tedip etmeye hakkı vardır. Bu gibi konularda devlet başkanı yetkilidir. Bunun için de Hz. Osman'ın kınanması mümkün değildir. Fakat bütün bunlara rağmen ben bunları anlatmaktan hiç hoşlanmıyorum."

Ebu Zer'in mal temerküzü konusundaki haykırışlarını idrak edememiş bu anlayıştaki müelliflerden Ahmet Cevdet Paşa, halifenin haklılığını savunmak adına şöyle der:

"İnsaf edelim, halifenin bunda ne suçu var. Ebu Zer herkesten bir lokma ve bir hırkaya kanaat eyleyip, fazlasını Allah yolunda sarf etmesini isterdi. Pek güzel bir arzu amma hükümet bu babda insanlara cebredebilir mi? Malının zekatını veren adama, fazlasını tasadduk eyle diye cebr olunabilir mi? Hz. Osman bu konuda ne yapsın?"

Olaya devlet adamı mantığı içinde bakan Ahmet Cevdet Paşa tabi ki böyle diyecektir. Ancak bu anlayışın toplumları isyana yönelttiği, fakirlerin zenginlere karşı düşmanlıklarını çoğalttığı, sonuçta toplumları yıkılışa sürüklediğini göremeyecek kadar öngörüsüz olduğu da anlaşılmaktadır. Bu noktada Ebu Zer'in mi yoksa halife ve Emevilerin mi haklı olduğu konusuna cevap vermek gerekiyor.

Soru şu: "Hz. Ebu Bekir ve özellikle de fetihler sonucu ganimetlerin aktığı Hz. Ömer döneminde hiç sorun çıkarmayan Ebu Zer'e ne oldu da Hz. Osman'ın döneminde *"iflah olmaz bir mal düşmanı* (!)" kesildi (veya öyle gösterildi)?" Bu sorunun cevabı verilebilirse sorun çözülebilir.

Normalde İslam insanlara komünist bir sistem önermemektedir. Ancak aynı İslam *"Komşusu açken tok yatan bizden değildir"* düsturunu da dünyaya ilan eden bir dindir. Bu dinin peygamberi her türlü imkana sahip iken zırhı bir Yahudi'de rehin olduğu halde vefat etmiştir. Hz. Peygamber, toplumsal doyum olmadan bireysel doyumların huzursuzluk getireceğini kendi uygulamalarında göstermiştir. Bu sebeple ganimeti her kesime ulaştırmış, geliri adil dağıtmış, herkesi kollamıştır.

Kanaatimizce Ebu Zer, bazı müelliflerin anladığı gibi mal

düşmanı veya kurulu düzenin düşmanı değildi. O kenz (mal yığma) düşmanıydı. Değilse Hz. Peygamber'in döneminden itibaren Hz. Ömer'in dönemine kadar sahabiler içinde zengin birçok kimse bulunuyordu. Bunlardan biri de Hz. Osman idi. Ebu Zer bunların hiçbirine bir söz söylememişti.

Onun Hz. Osman'ın halifeliği döneminde kenz düşmanlığını bayraklaştırmasının sebepleri bariz idi. Toplum eskisi gibi değildi. Mal, belli ellerde temerküz (yığılma) ediyordu. Adil bir dağıtım söz konusu değildi. Hz. Ömer'in oturttuğu adil olmayan ganimet dağıtımı (divan) buna sebep olmaya başlamıştı. Hz. Ömer bu adil olmayan dağıtım şeklini kaldırmayı hedeflemiş ancak ömrü vefa etmemişti. Hz. Ömer'in döneminde halifenin valiler üzerindeki etkisi, bunun tolere edilmesini sağlıyor ve valilerin hoyrat bir şekilde mal yağmalamasına engel oluyordu.

Hz. Osman ise Hz. Ömer'in kaldırmayı düşündüğü bu adaletsiz sistemi aynen devam ettirdi. Bu sistem Kureyş aristokrasisini besliyor, yeni Müslüman olan toplulukları ise mağdur ediyordu. Hz. Osman döneminde idari kadroları ele geçiren aristokrat Kureyşlilerin yağmacı anlayışı sonucu yiyici güruh ortaya çıkmış oldu. Bunlara kimi sahabe de katılmış ve mal-mülk biriktirme yarışına girmişlerdi. Onların bu şekilde yarışa girmeleri Ebu Zer gibi bazı sahabileri rahatsız etmiş ve onlar da ganimetin adil dağıtılmadığı konusunda seslerini yükseltmişlerdi. Bütün bunlar ışığında; halifenin akrabalarının, bulundukları eyaletlerde beytülmali yağma merkezi gibi görüp yağmalamaları; III. Halifeye karşı isyanın gerçek sebebidir diyebiliriz.

Sonuçta; Ebu Zer'in isyanı malın belli ellerde temerküzüneydi (yığılma) ve sonuna kadar da haklıydı. O tehlikeyi görmüş, İslam'ın böyle bir anlayışa izin vermediğini haykırıyordu. Malın bazı ellerde toplanmasına, sadece Kureyşlilerin özelde ise Emevilerin doyurulmasına ve Müslümanların Şam bölgesindeki kapitalist bir yapı olan Bizans kültürünü benimseyip bu kültür içinde erimelerine kızıyordu. Derdi buydu. Ancak halife başta olmak üzere çevresi bunu göremediler. Belki de görmek işlerine gelmedi.

Ölümü

Ebu Zer, ailesiyle birlikte Rebeze'ye hareket ettiği sırada Hz. Ali ile oğulları Hasan ve Hüseyin, Ammar b. Yasir bir müddet birlikte yürüyerek onu uğurladılar. Ebu Zer, 653'te Rebeze'de kendi başına iken vefat etti. Vefatı öncesi, *"Muaviye ve Osman'a yaptığım nasihatlar, beni buralara düşürdü, (buraya istemeden getirildim) zorla (kabilemin yaşamadığı bu topraklara) gönderildim"* derdi.

Vefat edince yaşlı hanımı onu defnedemedi. Kufe'den gelip oradan geçen bir grup insana cenazeyi kaldıramadığını belirtince onlar defnettiler. Cenaze namazını da oradan geçmekte olan bu kafile kıldırdı. Ebu Zer'in evinde defnedilmesi için yetecek kadar kefen bezi bulunmadığı için kafiledeki bir gencin onu kendisine ait bezlerle kefenleyip cenaze namazını kıldırdığı da nakledilir. Hanımı, kızı ve bir hizmetçiden ibaret ailesine üç merkep, birkaç keçi ile diğer bazı hayvanların miras kaldığı zikredilmektedir. Onu defnedenler Kufe'de halifeye karşı muhalifleri oluşturacaktır.

Kaynakça

1. Ahmet b. Hanbel, *el-Müsned.*
2. Ahmet Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiya*, İstanbul 1969.
3. Ahmet Emin, *Fecru'l-İslam*, byy., 1945
4. Akarsu Murat, *Hz. Osman*, Ankara 2015.
5. Belazuri, *Ensabu'l-Eşraf*, Beyrut 1996.
6. Beyhaki, *Delailu'n-Nubuvve*, Beyrut 1980.
7. Diyarbekri, *el-Hamis*, Beyrut ts.
8. Doğrul Ömer Rıza, *Asr-ı Saadet*, İstanbul 1978.
9. Eliaçık İhsan, *İslam'ın Yenilikçileri*, İstanbul 2011.
10. İbn Asem, *el-Futuh*, Beyrut 1987.
11. İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Hecer 1998.
12. İbn Sad, *et-Tabakatü'l-Kübra*, Kahire 2001.
13. İbn Şebbe, *Tarihu'l-Medine*, byy. ts.
14. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut 1987.
15. Korkmaz Sıddık, *Tarihin Tahrifi, -İbn Sebe Meselesi-*, Ankara 2005.
16. Mesudi, *Mürucü'z-Zeheb*, Beyrut 2002.
17. Taberi, *Tarihu'r-Rüsul ve'l-Mulük*, Beyrut ts.
18. Yakubi, *Tarihu'l- Yakubi*, Beyrut 1960.

ABDULLAH B. MES'UD (653)

Muharrem Samet Bilgin[1]

"Sen kendisine ilim verilen birisisin"
"Kim Kur'an'ı tıpkı indiği gibi okumak isterse
İbn Mesud'un kıraati üzere okusun."

Hz. Peygamber

Hayatı

Abdullah b. Mes'ud, ashab arasında Hz. Peygamber'in çağrısına ilk kulak veren isimlerden biriydi. Bizzat kendisi Müslüman olan altıncı kişi olduğunu beyan etmiştir. Kısa boylu, uzun saçlı, zayıf, esmer tenli, aslen Hüzeyl kabilesine mensup, fakir bir kişiydi. Babası Abdullah b. Hâris b. Zühre'nin halîfi (antlaşmalısı) olarak Mekke'de bulunuyordu. Annesi Ümmü Abd b. Abdived ve kardeşi Ukbe de ilk Müslümanlardandır. Mekke'de doğan İbn Mes'ud, çocukluğunda Ukbe b. Ebî Muayt'ın koyunlarını güderdi. Müslüman olması da muhtemelen bu döneme denk gelmektedir. Ancak İslam diniyle tanıştıktan sonra azılı müşriklerden olan bu adamın koyunlarını gütmeyi bırakmıştır. Mekke'de Kur'an'ı ilk defa açıktan ve yüksek sesle okuyan kişi Abdullah b. Mes'ud'dur. Belki bu sebepten ilk Müslümanlar arasında müşriklerin işkencelerine maruz kalanlardan biri oldu. Bu

1 Arş. Gör., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı.

işkenceler neticesinde Habeşistan'a hicret etmiş fakat daha sonra tekrar Mekke'ye dönmüştür.

Abdullah b. Mes'ud Medine'ye ilk hicret eden muhacirlerden biriydi. Medine'deki kardeşleştirmede Muaz b. Cebel ile kardeş olmuştur. Başta Bedir olmak üzere bütün gazvelere katılmış ve bu mücadelelerde genelde Hz. Peygamber'in etrafında bulunmuştur. Bedir'de İslam'ın en büyük düşmanlarından Ebu Cehil'i yaralı olarak bulup öldürmüştür. Hz. Peygamber de onun kılıcını İbn Mes'ud'a vermiştir. Mescid-i Nebevî'nin arka tarafında Abdullah'a annesiyle birlikte oturacakları bir ev ayrılmış, ayrıca kendilerine Resûlullah'ın evine rahatça girip çıkmaları için izin verilmiştir. Hatta Hz. Peygamber ile bu kadar bir arada bulunduğundan pek çok kimse tarafından Ehl-i Beyt'e mensup olduğu zannedilmiştir. İlmi konulardaki otoritesini de bir bakıma Hz. Peygamber ile olan bu yakınlığına borçludur. Abdullah, *"Resulullah'ın ağzından tam yetmiş sure ezberledim"* demiştir.

Abdullah b. Mes'ud, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebu Bekir tarafından fikirlerine müracaat edilen sahabiler arasında yerini almıştır. Hz. Ömer döneminde ise Şam fütuhatına katılmış, Yermük Savaşı'nda bulunmuştur. Hz. Ömer tarafından H. 20'de Kufe kadılığı ve beytülmâl âmilliğine (maliye ve hazine sorumlusu) atanmıştır. Şureyh'in kadı tayin edildiği zamana kadar her iki görevi sürdüren İbn Mes'ud, onun gelişinden sonra sadece mali işlerle ilgilenmiştir. Söz konusu görevini Hz. Osman döneminde de devam ettirmiş ancak Hz. Osman'ın atadığı vali Velid ile anlaşamamış ve halife tarafından görevden alınmıştır. Bunun üzerine Medine'ye dönmüş ve altmış yaşlarında iken burada vefat etmiştir. Uzun süre Kûfe'de kalan Abdullah b. Mes'ud, buradaki resmi vazifesinin yanında sürdürdüğü ilmi faaliyetler ve yetiştirdiği talebeler vasıtasıyla Kûfe tefsir ve fıkıh ekollerinin temellerini atmıştır. İslam ilim geleneğinde *Rey Ehli* diye bilinen ekolün öncülerinden hatta kurucusu kabul edilmektedir. Hz. Ali, Kûfe'deki ilmi seviye ve faaliyetleri görünce, *"Allah İbn Mes'ûd'a rahmet etsin, bu şehri ilimle doldurmuş, onun öğrencileri bu şehrin kandilleridir"* demekten kendini alamamıştır. Ayrıca Hz. Ömer'in Kûfelilere, *"Kendisine ihtiyacım olduğu halde Abdullah'ı size gönder-*

meyi tercih ettim" dediği nakledilir. Abdullah b. Mes'ûd sahâbe arasında ilmî otorite olarak bilinen, Kur'an bilgisi ve öğreticiliğinin yanı sıra isabetli görüş sahibi oluşuyla da Hz. Peygamber'in övgüsüne mazhar olmuş bir kimseydi.

Düşünceleri ve Tartışmalar

Abdullah b. Mes'ud üçüncü halife seçiminin akabinde Kufe'ye döndüğünde Hz. Osman'ın bu görev için en hayırlı kişi olduğunu dile getirmişti. Ancak ilerleyen dönemde pek çok sahabi gibi o da Hz. Osman'ın ve atadığı yöneticilerin uygulamalarından yavaş yavaş rahatsız olmaya başlamıştı. Mesela; Hz. Osman, Kufe valisi Sa'd b. Ebi Vakkas'ı görevden alıp yerine Velid b. Ukbe'yi atayınca beraber görev yaptığı Sa'd'a kırgın olmasına rağmen İbn Mesud, *"Bilmiyorum, bizden sonra insanlar salaha mı, yoksa fesada mı uğradı?"* şeklinde bu atamayı tenkit etmiştir. İbn Mes'ud ile Sa'd b. Ebî Vakkas'ın arasının açılmasına Sa'd'ın hazineden aldığı borcu zamanında geri ödememesi sebep olmuştu. Abdullah, İbn Ebî Vakkas'tan borcunu hemen isteyince herkesin gözü önünde tartışmışlardı. Bu münakaşa Halife Hz. Osman'a ulaşınca, o da Kufe valisi Sa'd b. Ebî Vakkas'ı azletmiş ve yerine kendi ailesinden (Emeviler) Velid b. Ukbe'yi tayin etmiştir. Bu atama üzerine Sa'd ile olan anlaşmazlığına rağmen İbn Mes'ud, *"Sa'd gibi biri bırakılır da Velid getirilir mi?"* demiştir.

Hz. Ömer tarafından göreve atanan İbn Mes'ud'un görevden alınmasına giden süreçte yaşanan olayla ilgili olarak iki farklı rivayetten söz edilmektedir. Buna göre yeni Kufe valisi Velid b. Ukbe hazineden aldığı borç parayı zamanında geri vermeyince İbn Mes'ud da beytülmâl amili olarak bu parayı istemiş, Velid de İbn Mes'ud'un bu tavrını halifeye şikâyet etmiştir. Hz. Osman ise benzer olayda Sa'd'ı derhal görevden alırken kendi ailesinden atadığı vali Velid'i görevden almamış, aksine yazdığı mektupta İbn Mesud'u sorguya çekip Velid'i savununca, mescitte hazine anahtarlarını atan İbn Mes'ud istifa etmiş ve *"Ben kendimi Müslümanların hazine görevlisi zannediyordum, sizin ailenizin görevlisi olamam"* demişti. Başka bir rivayete göre ise Vali Velid, Kufe

beytülmâlinden yüz bin dirhemin kaybolduğunu ifade edince, diğer Emevi valileri gibi onun bunu beytülmâle el koymak için söylediğini düşünen İbn Mes'ud anahtarları valiye fırlatmıştı.

Abdullah b. Mes'ud, Kur'an'ın tertibi ve çoğaltılması için Hz. Osman döneminde kurulan komisyonun başkanı Zeyd b. Sâbit ile görüş ayrılığı içindeydi. Ona göre bu komisyonun tertibi doğru değildi ve başkanın yetersizliği bağlamında *"Vallahi Zeyd b. Sabit kâfir bir adamın sulbünde iken ben Müslüman olmuştum."* gibi sözler söylemişti. O, kıraat farklılıklarını ortadan kaldıran, resmi ve tek bir Mushaf'ın belirlenmesi düşüncesine karşıydı, bu görüşü savunan halifeyi de eleştirmişti. Kendi mushafını imha etmek istememiş, öğrencilerine de kendi öğrettiği ve ellerinde bulunan mushafı, yapılacak müdahalelere karşı korumalarını tavsiye etmişti.

Görevinden ayrılan İbn Mes'ud'un çevresindeki öğrencilerinin Hz. Osman'ın yönetimine muhalefeti, Velid b. Ukbe'yi rahatsız etmiş ve durumu halifeye ileterek İbn Mes'ud'un fitne çıkardığını, halifeyi sürekli eleştirdiğini ve çevresindekileri ona karşı kışkırttığını bildirmişti. Bunun üzerine halife, İbn Mes'ud'un Medine'ye gönderilmesini istemişti. Yıllardır Kufe'de bulunan İbn Mes'ud'un çevresindekiler haliyle bu karara üzülerek, *"Cahillerimize öğrettin, Kur'an okuttun, dini anlayışı kavrattın, sen ne güzel bir kardeş ve dostsun"* gibi sözlerle ondan mahzun bir şekilde ayrılmışlardı. Medine'ye gelen İbn Mes'ud, halife halka hitap ederken mescide girmişti. Halife, Abdullah b. Mes'ud'un içeri girdiğini görünce *"Bakın bakın, kusmuk ve pislik üzerinde dolaşan bir kara böcek geldi"* diyerek ona hakaret etmiş, İbn Mesud da halifenin katılmadığı seferlerden bahsedip ima ile *"Ben böyle biri değilim, ben Hz. Peygamber'in Bedir'de ve Rıdvan biatında arkadaşıyım"* diye karşılık vermişti. Konuşmaları mescide bitişik odasında dinleyen Hz. Aişe, halifenin İbn Mes'ud'a yaptığı hakaretlere, *"Ey Osman! Sen Hz. Peygamber'in arkadaşına bu sözleri nasıl söylersin!"* şeklinde müdahale edince Hz. Aişe'ye çok kızan halife ceza olarak derhal onun tahsisatında kesinti yapmıştı.

Ayrıca halife İbn Mes'ud'u mescitten zorla çıkarttırmış, bu esnada halifenin köleleri ve adamları da onu döverek kaburga

kemiğini kırmışlardı. Olaya itiraz eden Hz. Ali, halifeye; *"Velid'in sözüne itibar ederek Hz. Peygamber'in sahabisine bunları nasıl yaparsın?"* demek zorunda kalmıştır. Halife İbn Mes'ud'u dövdürmekle kalmamış onun sınır boylarında cihat talebine rağmen Medine'den çıkmasına da izin vermemiştir. Dahası devlet katibi, Tuleka'dan Mervan b. Hakem'in yönlendirmesiyle İbn Mes'ud'un maaşının tamamını ölümüne kadar üç yıl boyunca kesmiştir.

İbn Mes'ud'a yönetim tarafından yapılan ve ashabın pek çoğunun tasvip etmediği bu uygulamaları Ehli Sünnet Kelamcısı Bakıllani şu şekilde yorumlar: *"Dövme neticesinde kişinin bir kaburga kemiğinin kırılması, bir uzvunun işlevsiz kalması ya da görme yeteneğini kaybetmesi halinde imam, bundan dolayı günahkar ve sorumlu değildir; zira Osman, sadece onu tedip etmeyi amaçlamıştır. İmamın yaptığı şeyin zahiri adalet olup onu tedip etmesi caizdir."* Buna göre; Hz. Osman, İbn Mes'ud'u sadece tedip etmeyi amaçlamıştır. Adaleti tesis etmek adına bu yaptıklarında bir beis yoktur (!)

Ölümü

Fitne çıkaracağı endişesiyle Medine'den ayrılmasına izin verilmeyen ve maaşı kesilen İbn Mes'ud, kendisini ziyarete gelen Hz. Ali'ye Medine'den gitmek istediğini söylemiştir. Durumu halifeye arz eden Hz. Ali, halifenin kâtibi Mervan b. Hakem'in araya girmesi ve yönlendirmesiyle ret cevabı almıştır. Mervan, Abdullah'ın Irak'ta fitne çıkardığını, şimdi de gideceği yerde fitne çıkarabileceğini öne sürmüştür. Böylece Medine'den ayrılamayan İbn Mes'ud ve ailesi sıkıntılı günler yaşamıştır.

Halife ise maaş kesim kararının ağır olduğunu üç yıl sonra düşünmüş olacak ki İbn Mesud'u vefatından önce ziyaret ederek o güne kadar verilmeyip biriken maaşlarını kendisine vermek istemiş; hasta olan İbn Mes'ud ise, *"İhtiyacım varken vermedin, artık ihtiyacım kalmadı, ölüyorum"* diyerek halifenin bu teklifini reddetmiştir. Bunun üzerine halife *"Bana dua et!"* deyince, *"Allah'tan talebim, yediğin hakkımın senden alınmasıdır"* cevabını vermiştir.

İbn Mes'ud, ölmeden önce vefat ettiğinde Bâki Mezarlığına defnedilmesini ve (Araplar arasında ağır bir müeyyide olarak düşünülen) cenaze namazını halifenin kıldırmamasını vasiyet etmiştir. 653 yılında öldüğünde bu vasiyete uygun olarak cenaze namazını Ammâr b. Yâsir kıldırmış ve Bâki Mezarlığına defnedilmiştir.

Kaynakça

1. Akarsu, Murat *Hz. Osman*, Ankara, 2015.
2. Apak, Adem, "Muhaddis, Müfessir ve Fakih Sahabi: Abdullah İbn Mes'ud", *Diyanet Aylık Dergi*, Kasım 2009.
3. Apak, Adem, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, İstanbul 2015.
4. Azimli, Mehmet, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-3 Hz. Osman*, Ankara 2017.
5. Belazurî, *Ensabu'l-Eşrâf*, Beyrut, 1996.
6. Cerrahoğlu, İsmail, "Abdullah b. Mes'ûd", *DİA*.
7. Demircan, Adnan "Üçüncü Halife Osman'a Yöneltilen Bazı Eleştirilere Bâkıllânî'nin Cevapları", *İstem*, Sayı: 8, Konya, 2006.
8. İbn Abdilberr, *El-İstiâb Fî Marifeti'l-Ashâb*, Amman 2002.
9. İbn Esir, *Üsdü'l-Ğâbe Fî Mârifeti's-Sahabe*, Beyrut, ts.
10. İbn Hacer Askalanî, *El-İsâbe Fî Temyîzi's-Sahabe*, Mısır 1853.
11. İbn Sa'd, *Et-Tabakatü'l-Kübrâ*, Kahire 2001.
12. Kılıçer, M. Esad, "Ehl-i Rey", *DİA*.

HUCR B. ADİY (671)

Ömer Sabuncu[1]

"Bir insanı zorla susturmak ona bahşedebileceğiniz en büyük onurdur. Onun size karşı olan mükemmelliğini kabul ettiğiniz anlamına gelir."

Joseph Sobran

Hayatı

Câhiliye döneminde doğmuş olup Kinde kabilesine mensup olan Hucr b. Adiy'in asıl adı Ebu Abdirrahmân Hucr b. Adiy b. Muâviye b. Cebele el-Kindî el-Kûfî'dir. Hucr b. Adiy faziletleri dolayısıyla "Hucrü'l-hayr" lakabı ile bilinir. Kûfeli ilk tâbiîn tabakası içinde Hz. Ali'den rivayette bulunanlar arasında sayılmaktadır. Kardeşi Hânî ile birlikte Hz. Peygamber'e sefir olarak geldiği ve bu bağlamda onun sahâbî olduğuna dair rivayetler de mevcuttur.

Hucr b. Adiy hem câhiliye dönemi hem de İslam dönemi içinde bulunmuş bir şahsiyettir. Hz. Ömer döneminde Kadisiye'de savaşmış, Celûla Savaşı'nda (637) ordunun sağ kanadını kumanda etme görevini üstlenmiştir. Hulvân'ın fethinde bulunmuş, gösterdiği kahramanlıklar Sa'd b. Ebu Vakkâs tarafından övgüye mazhar olmuş, kendisine Kadisiye savaşı ve daha sonraki mü-

1 Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi Anabilim Dalı.

him savaşlara katılan askerlere verilen iki bin beş yüz dirhem atiyye tahsis edilmiştir.

Hz. Osman döneminde Kûfe valisi Saîd b. el-Âs'ı şikâyet için halifeye yazılan mektuba imza atanlardan birisi de Hucr b. Adiy'dir. Hz. Ali'nin şehit edilmesinden sonra Hz. Hasan'ın yanında yer almıştır. Hz. Hasan'ın halifeliği Muâviye'ye devretmesini sert bir şekilde tenkit ederek şöyle demiştir: *"Ey Resûlullah'ın oğlu! Bu durumu görmektense ölmeyi tercih ederdim; sen bizi adaletten zulme sürükledin. Kırk bin kişi düşmanla savaşmak için senin yanında hazırken sen savaşı terk ettin."*

Hucr b. Adiy'in öne çıkan özelliklerinin başında takvâsı ve İslam'a tavizsiz hizmeti yer almaktadır. Kendisi toplumda "cesur bir Müslüman" olarak nitelenirdi. Onun İslam ile hemhal olmuş örnek yaşantısı o dönemde sadece yaşamış olduğu Kûfe'de değil, İslam coğrafyasının hemen her kesiminde duyulmuştu.

Düşünceleri ve Tartışmalar

Hucr b. Adiy, Hz. Hasan'ın Muâviye lehine halifelikten çekilmesinden sonra Hucr da diğer Kufeliler gibi Muâviye'ye biat etmiştir. Ancak Hucr b. Adiy Kûfe'de görevlendirilen valilerin Hz. Ali ve onu destekleyenlerin aleyhindeki sözlerini ve Emevîler'in saltanatının yanında getirmiş olduğu yanlış ve hoş görülmeyen uygulamalarını bir türlü içine sindirememiştir. Bu durum kendisini ve arkadaşlarını rahatsız etmiştir.

Emevîlerin Kûfe'ye atadıkları valilerden biri olan Muğîre b. Şu'be, Kûfe'yi yaklaşık olarak bir yıl iyi idare etmiştir. Ancak Hz. Ali'yi kınayan sözleri, Hz. Ali'yi sevenleri rahatsız etmiştir. Nitekim valinin ayrımcı tavırları üzerine Hucr b. Adiy, Muğîre b. Şu'be'ye: "Allah sizi kötülükle ansın ve size lanet etsin!" diyerek yerinden doğrulmuş ve sözlerini şu şekilde sürdürmüştür: *"Allah, adaleti titizlikle ayakta tutan, kendiniz, ana-babanız ve akrabanız aleyhinde de olsa Allah için şahitlik eden kimseler olun."* (Nisâ, 4/135) diyor. Sizin sürekli olarak kötülediğiniz şahsın, erdemlerini sayıp durduğunuz kişiden daha faziletli olduğuna şahitlik ede-

rim." Muğîre ise Hucr b. Adiy'e: "Ey Hucr! Sultanın gazabına ve cezasına uğramaktan sakın. Sultanın gazabı senin gibileri helak etmiştir." demiştir. Ancak suhulet yanlısı olan vali Muğîre b. Şu'be, Hucr b. Adiy'in sözleri üzerinde durmamıştır.

İlerleyen zamanlarda Muğîre, Hz. Ali yönetimini eleştirmeye devam edince, Hucr b. Adiy, Muğîre'ye kendi uygulamalarını düzeltmesini tavsiye etmiştir. Ardından Hucr, Hz. Ali'nin halifeliği döneminde ödenen, Emevîler döneminde ise ya hiçbir şekilde ödenmeyen ya da düzensiz olarak ödenen âtiyeleri talep etmiştir. Genel anlamda geçimini bu gelirlerle sağlayan halk, Hucr b. Adiy'i destekleyerek valiye tavır almıştır.

Önemli bir halk kitlesinin Hucr ile hareket etmesi üzerine Muğîre, geri adım atmak zorunda kalmış ve Hz. Ali'ye minberden lanet okunması uygulamasını durdurmuş olmalıdır. Nitekim kaynaklarımızda bu hadiseden sonra Muğîre'nin Hz. Ali'ye lanet okuduğu, insanların da buna tepki verdiğini gösteren rivayetler bulunmamaktadır. Aksine Muğîre b. Şu'be'nin halkın huzurunda mescitte kendisine tepki gösteren Hucr'u cezalandırması için Emevi taraftarlarınca yapılan baskıya göğüs gerdiği, kendisini tenkit edenlere "Muâviye'nin dünyası için dinini heba etmeyeceğini" ifade ederek, uygulanması talep edilen bu politikanın uygun olmadığını izah etmeye çalıştığı rivayet edilmektedir. Yine bir gün Hucr'un cezalandırılmasını isteyen Emevî taraftarlarına Muğîre "Ölüm benimle onların arasını ayırıncaya dek, onların iyilerini kabul edici, kötülerini affedici, yumuşak huylularını övücü, beyinsizlerini uyarıcıyım. Benden sonraki valileri gelince onlar beni hatırlayacaklar." demiştir.

Muğîre'nin bu tavrı ölümünden sonra da yaşlı bir Kûfeli tarafından şöyle dile getirilmiştir: *"Biz onların (Emevi valilerinin) hepsini gördük, içlerinden en iyisi Muğîre idi. İyileri en çok öven, kötüleri en fazla bağışlayan ve özürleri en çok kabul eden o idi."*

Muğîre'nin vefatından sonra Basra valiliğine ilave olarak Kûfe valiliğine de Muâviye tarafından Ziyâd b. Ebîh atanmıştır. Ziyâd, Kûfe'ye ulaşınca hutbeye çıkmış, Hz. Osman'a rahmet okumuş ve onun etrafındakilerini hayırla yâd ederek katillerine lanet yağdır-

him savaşlara katılan askerlere verilen iki bin beş yüz dirhem atiyye tahsis edilmiştir.

Hz. Osman döneminde Kûfe valisi Saîd b. el-Âs'ı şikâyet için halifeye yazılan mektuba imza atanlardan birisi de Hucr b. Adiy'dir. Hz. Ali'nin şehit edilmesinden sonra Hz. Hasan'ın yanında yer almıştır. Hz. Hasan'ın halifeliği Muâviye'ye devretmesini sert bir şekilde tenkit ederek şöyle demiştir: *"Ey Resûlullah'ın oğlu! Bu durumu görmektense ölmeyi tercih ederdim; sen bizi adaletten zulme sürükledin. Kırk bin kişi düşmanla savaşmak için senin yanında hazırken sen savaşı terk ettin."*

Hucr b. Adiy'in öne çıkan özelliklerinin başında takvâsı ve İslam'a tavizsiz hizmeti yer almaktadır. Kendisi toplumda "cesur bir Müslüman" olarak nitelenirdi. Onun İslam ile hemhal olmuş örnek yaşantısı o dönemde sadece yaşamış olduğu Kûfe'de değil, İslam coğrafyasının hemen her kesiminde duyulmuştu.

Düşünceleri ve Tartışmalar

Hucr b. Adiy, Hz. Hasan'ın Muâviye lehine halifelikten çekilmesinden sonra Hucr da diğer Kufeliler gibi Muâviye'ye biat etmiştir. Ancak Hucr b. Adiy Kûfe'de görevlendirilen valilerin Hz. Ali ve onu destekleyenlerin aleyhindeki sözlerini ve Emevîler'in saltanatının yanında getirmiş olduğu yanlış ve hoş görülmeyen uygulamalarını bir türlü içine sindirememiştir. Bu durum kendisini ve arkadaşlarını rahatsız etmiştir.

Emevîlerin Kûfe'ye atadıkları valilerden biri olan Muğîre b. Şu'be, Kûfe'yi yaklaşık olarak bir yıl iyi idare etmiştir. Ancak Hz. Ali'yi kınayan sözleri, Hz. Ali'yi sevenleri rahatsız etmiştir. Nitekim valinin ayrımcı tavırları üzerine Hucr b. Adiy, Muğîre b. Şu'be'ye: "Allah sizi kötülükle ansın ve size lanet etsin!" diyerek yerinden doğrulmuş ve sözlerini şu şekilde sürdürmüştür: *"Allah, adaleti titizlikle ayakta tutan, kendiniz, ana-babanız ve akrabanız aleyhinde de olsa Allah için şahitlik eden kimseler olun."* (Nisâ, 4/135) diyor. Sizin sürekli olarak kötülediğiniz şahsın, erdemlerini sayıp durduğunuz kişiden daha faziletli olduğuna şahitlik ede-

rim." Muğîre ise Hucr b. Adiy'e: "Ey Hucr! Sultanın gazabına ve cezasına uğramaktan sakın. Sultanın gazabı senin gibileri helak etmiştir." demiştir. Ancak suhulet yanlısı olan vali Muğîre b. Şu'be, Hucr b. Adiy'in sözleri üzerinde durmamıştır.

İlerleyen zamanlarda Muğîre, Hz. Ali yönetimini eleştirmeye devam edince, Hucr b. Adiy, Muğîre'ye kendi uygulamalarını düzeltmesini tavsiye etmiştir. Ardından Hucr, Hz. Ali'nin halifeliği döneminde ödenen, Emevîler döneminde ise ya hiçbir şekilde ödenmeyen ya da düzensiz olarak ödenen âtiyeleri talep etmiştir. Genel anlamda geçimini bu gelirlerle sağlayan halk, Hucr b. Adiy'i destekleyerek valiye tavır almıştır.

Önemli bir halk kitlesinin Hucr ile hareket etmesi üzerine Muğîre, geri adım atmak zorunda kalmış ve Hz. Ali'ye minberden lanet okunması uygulamasını durdurmuş olmalıdır. Nitekim kaynaklarımızda bu hadiseden sonra Muğîre'nin Hz. Ali'ye lanet okuduğu, insanların da buna tepki verdiğini gösteren rivayetler bulunmamaktadır. Aksine Muğîre b. Şu'be'nin halkın huzurunda mescitte kendisine tepki gösteren Hucr'u cezalandırması için Emevi taraftarlarınca yapılan baskıya göğüs gerdiği, kendisini tenkit edenlere "Muâviye'nin dünyası için dinini heba etmeyeceğini" ifade ederek, uygulanması talep edilen bu politikanın uygun olmadığını izah etmeye çalıştığı rivayet edilmektedir. Yine bir gün Hucr'un cezalandırılmasını isteyen Emevî taraftarlarına Muğîre "Ölüm benimle onların arasını ayırıncaya dek, onların iyilerini kabul edici, kötülerini affedici, yumuşak huylularını övücü, beyinsizlerini uyarıcıyım. Benden sonraki valileri gelince onlar beni hatırlayacaklar." demiştir.

Muğîre'nin bu tavrı ölümünden sonra da yaşlı bir Kûfeli tarafından şöyle dile getirilmiştir: *"Biz onların (Emevi valilerinin) hepsini gördük, içlerinden en iyisi Muğîre idi. İyileri en çok öven, kötüleri en fazla bağışlayan ve özürleri en çok kabul eden o idi."*

Muğîre'nin vefatından sonra Basra valiliğine ilave olarak Kûfe valiliğine de Muâviye tarafından Ziyâd b. Ebîh atanmıştır. Ziyâd, Kûfe'ye ulaşınca hutbeye çıkmış, Hz. Osman'a rahmet okumuş ve onun etrafındakilerini hayırla yâd ederek katillerine lanet yağdır-

mıştır. Hucr o sırada ayağa kalkarak, Muğîre'ye göstermiş olduğu davranışın aynısını Ziyâd'a karşı da göstermiştir. Ancak Ziyâd, Muğîre'den farklı olarak Hucr'a cevap vermemekle yetinmiştir.

Ziyâd b. Ebîh, Kûfe'de olduğu sırada Hucr b. Adiy'i yanına çağırtmış ve ona *"Seni tanıdığımı biliyorsun, ben ve sen Ali'yi severdik. Ama durum değişti. Dilini tut, evine kapan, dışarılarda fazla dolaşma. Canının istediği zaman gel şu tahtımda otur. Burası senin meclisin olsun. Bütün ihtiyaçların tarafımdan karşılanacaktır. Beni seni öldürmek mecburiyetinde bırakma. Aceleci birisi olduğunu biliyorum. Allah aşkına kendini koru. Bu sakat davranışlardan uzak dur. Şu beyinsizlerle alakanı kes. Korkarım ki seni görüşünden vazgeçirirler."* demiştir. Hucr ise Ziyâd'a söylediklerini anladığını ifade ederek evine dönmüştür. Ancak Hz. Ali taraftarları Hucr'a gelerek valinin kendisine ne dediğini sorunca, o da valinin bütün söylediklerini onlara anlatmıştır.

Ziyâd b. Ebîh, Kûfe'de bir hadise meydana getirmemesi için Hucr'u da beraberinde Basra'ya götürmek istemiş, ancak Hucr: "Ben hastayım." deyince Ziyâd, ona: "Allah'a yemin ederim ki sen dinen, kalben ve aklen hastasın. Eğer bir hadiseye sebep olursan seni öldürmeye çalışacağım" demiştir.

Ölümü

Ziyâd'ın Kûfe'den ayrılmasından sonra Hz. Ali ve yakınlarına minberden lanet okuma vazifesi, yerine vekâlet eden Amr b. Hureys tarafından yürütülmüştür. Amr, Ziyâd'ın yokluğunda da lanet okumayı devam ettirince Ziyâd'ın Basra'da oluşundan cesaret alan Hz. Ali taraftarları, Hucr'un çevresinde toplandılar. Ziyâd ve Amr'ın yaptıklarının öcünü almak için mescitte Hz. Ali'yi hayırla anıp, Muâviye'ye lanet okuyarak, minberde olan Amr b. Hureys'i taşa tuttular. Büyük tepki gösteren bu kişilerin saldırılarına karşı duramayacağını anlayan Amr b. Hureys, Dârü'l-İmâreye sığınmak mecburiyetinde kalmıştır.

Ziyâd, Basra'da bulunduğu sırada Hz. Ali'nin taraftarlarının

Hucr'un etrafında toplandıklarını, ondan iyilikle bahsedip Muâviye'yi lanetlediklerini, Muâviye'den uzak olduklarını ve sürekli olarak Amr b. Hureys'e karşı tavır takındıklarını işitmiştir. Ardından yaşanan olayları Amr b. Hureys bir mektupla Ziyâd'a haber vermiştir. Amr mektubunda Ziyâd'a: "Kûfe'ye ihtiyacın varsa acilen gel." diyerek Kûfe'de yaşanan olaylar için Ziyâd'ı ayrıntılı olarak bilgilendirmiştir.

Bunun üzerine Ziyâd Kûfe'ye gelerek olayları değerlendirmek üzere hemen hükümet konağına geçmiştir. Ziyâd kısa olay değerlendirmesinin ardından sündüsten bir cübbe ve kırmızı ipekten bir şal giyerek saçı başı dağınık vaziyette mescide gitmiştir. Ziyâd minbere çıkarak hutbe okumaya başladığı sırada Hucr da mescitte bulunuyordu.

Ziyâd hutbesinde Hucr ve taraftarlarını kastederek orada bulunan insanlara *"Azgınlığın ve isyanın son derece kötü ve vahim olduğu bilinen bir şeydir. Bu adamlar bir araya gelmiş, kendilerini emniyette hissedip bana karşı cüretkârca davranmaya başlamışlar. Haberiniz olsun ki, eğer bu hâllerinizi düzeltmeyip de doğru yola girmezseniz sizin anlayacağınız dilden ben sizi tedavi etmesini bilirim..."* demiştir.

Ziyâd hutbesinin ardından mescitte bulunan Hucr'u çağırmak üzere birini göndermiştir. Görevli şahıs Hucr'u çağırdığında, arkadaşları Hucr'a: "Sakın Ziyâd'a gitmeyesin!" demişlerdir. O da Ziyâd'ın yanına gitmemiştir. Bu konuşmalardan sonra Ziyâd'ın görevlisi geri dönerek durumu Ziyâd'a bildirmiştir. Ziyâd o sırada güvenlik güçleri âmiri olan Şeddâd b. Heysem el-Hilâlî'ye birilerini göndererek Hucr'u getirmesini emretmiştir. Hucr'u almaya giden görevli askerlere Hucr'un adamları küfrederek askerleri yeniden geri göndermişlerdir. Böylelikle iki taraf arasında yaşanan gelgit giderek büyümüş, Ziyâd'ın adamları da dönüp durumu Ziyâd'a bildirmişlerdir. Bunun üzerine Ziyâd, Kûfe'nin önde gelenlerini çağırarak onlara karşı çok sert bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmadan sonra Kûfe halkı, Hucr'un çevresinde bulunan yakınlarını geri çekilmeleri için ikna edince Hucr'un yanında çok az kişi kalmıştır. Ziyâd bu yol ile Hucr'u tutuklatmış, ardından onları silâhlı ayaklanma ile suçlayan bir yazı yazdırmış ve yet-

miş civarında kişiye de imzalatmıştır. Hucr'un aleyhine şahitlik yapanların yazılı ifadeleri alınmıştır. Şahitliğine başvurulan kişilerden biri olan Kâdî Şüreyh ile Hz. Ali'nin öğrencilerinden fakih Şüreyh b. Hânî, Hucr'un ibadetine dikkat eden biri olduğunu ifade ederek öldürülmesinin uygun olmayacağını ima etmişlerdir. Hucr, tamamı Kûfeli 12 veya 14 arkadaşıyla beraber Muâviye'nin arzusu doğrultusunda Suriye'ye gönderilerek Dımaşk yakınında kendi fethettiği Merci Azrâ'da hapsedilmiştir.

Yapılan bu muamelelerden öldürüleceklerini anlayan Hucr, Muâviye'nin bir görevlisiyle Muâviye'ye haber göndermiştir. Ziyâd ile bir anlaşma yaptıklarını, bu anlaşma gereği kendilerine eman verildiğini, herhangi bir Müslümanı öldürmediklerini, bir cinayet işlemeye teşebbüs etmediklerini, bundan dolayı kendilerinin katledilmelerinin caiz olmayacağını ifade etmiştir. Fakat Muâviye, Hucr'un itirazını kabul etmemiştir.

Muâviye tarafından öldürme vazifesi verilen görevliler, Hucr'un beraberinde bulunan kişilere, "Hz. Ali'den uzak olduklarını ilan edip ve yine ona lânet etmeleri durumunda" bağışlanacaklarını, aksi takdirde öldürüleceklerini söylemişlerdir. Bu teklifi kabul etmeyen Hucr b. Adiy, Şerîk b. Şeddâd el-Hadremî, Sayfi b. Fuseyl eş-Şeybanî, Kabisâ b. Dubî'a el-Absî, Muhriz b. Şihâb el-Minkarî, Kidâm b. Hayyân el-Anzî öldürülmüşlerdir. Hucr şu vasiyeti bırakmıştır; *"Beni elbiselerimle beraber gömünüz. Şüphesiz ben, davacı olarak diriltileceğim."*

Hucr'un öldürülmesi birçok sahâbi ve tabiin tarafından tepki ile karşılanmıştır. Hz. Âişe, Hucr'un Dımaşk'a gönderildiğini duyunca Abdurrahman b. Hâris'le Muâviye'ye bir mektup göndererek Hucr ve beraberindekileri bırakmasını talep etmiş, fakat Abdurrahman, Hucr'un katledilmesinden sonra Dımaşk'a varabilmiştir. Bilahare Muâviye Medine'de Hz. Âişe'yi ziyaret ettiğinde Hz. Âişe, onu Hucr'u ve arkadaşlarını öldürdüğü için azarlamıştır. Muâviye ise kendini savunmaya çalışarak öldürülmelerinin toplum yararına olduğunu ifade etmiştir. Muâviye, Hucr ve taraftarlarının, şahitlerin ifadeleri doğrultusunda öldürüldüğünü söyleyerek yaptığı bu katlin mübah olduğunu kanıtlama yoluna gitmiştir.

Hasan Basri: "Muaviye için dört günah vardır ki onlardan sadece biri olsa dahi onun büyük günah işlediğini gösterir." der ve şu hususları sıralar: "*Fazilet sahipleri ve sahâbenin hayatta kalanları varken, onlarla meşveret etmeden, sefihleri iş başına getirip ümmetin arasını bozması, şarap içtiği, ipekli giyip tanbur çaldığı ortaya çıktıktan sonra Yezid'i kendine halef tayin etmesi, Peygamber'in hadisine rağmen Ziyâd'ı nesebine katması, Hucr b. Adiy'i katletmesi.*"

Kaynakça

1. Azimli Mehmet, *(Farklı Okumak) Hasan ve Muaviye*, 1. Baskı, Ankara 2016.
2. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, Beyr /1988.
3. Bozkurt Nebi, "Hucr b. Adiy", *DİA*.
4. Dadan Ali, "İslam Toplumundaki İlk Sivil Direniş Hareketlerinden Hucr b. Adiy Hareketi Ve Toplumsal Etkileri" İSTEM, yıl:3/ sayı:5, (2005:203-221).
5. Demircan Adnan, *İktidar Mücadelesi*, İstanbul, 1996.
6. Ekinci Mustafa, "İmamiyye Mezhebi İdollerinden Hucr b. Adiy ve Arkadaşlarının Yaşadığı Toplum İçindeki Sosyal Statüleri", Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl: 17, Sayı 27, Ocak–Haziran 2012.
7. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, nşr. Alî Şîrî, 1408/1988.
8. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. Thk. Alî Muhammed Omer, 1. Bs, 10 Cilt, Kâhire 2001.
9. İhsan Süreyya Sırma, *Hilafetten Saltanata Emeviler Dönemi*, 20. Baskı, İstanbul 2018.
10. Onat Hasan, *Emevîler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, Ankara: Endülüs Yayınları, 1993.
11. Sabuncu Ömer, "Âişe Bt. Ebu Bekir", *Mü'minlerin Anneleri*, ed. Adnan Demircan-Ömer Sabuncu, İstanbul 2017.
12. Söylemez Mehmet Mahfuz, "Emevi İktidarına Karşı Kûfe'den İlk Sivil Muhalefet: Hucr b. Adiy Hareketi", Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2004/2, cilt: 3 sayı: 6, s. 31-48.
13. Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk, ve Sılatu Târîh et-Taberî*, I-XI, Beyrut 1967.

MA'BED EL-CÜHENÎ (702)

Yunus Öztürk[1]

"Kelimeler, silahlardan daha güçlüdür.
Düşmanlarımızın silahlanmasına izin vermiyoruz.
Neden konuşmalarına izin verelim?"

Stalin

Hayatı

Tâbiûn neslinden olduğu bilinen Ma'bed el-Cühenî', 640 yıllarında Kûfe, Basra veya Medîne'de doğmuştur. Ma'bed b. Hâlid şeklinde de isimlendirilen Ma'bed'in bazen el-Cedelî şeklinde anıldığı da görülmektedir. Medîne'de Muhammed b. Hanefiyye'nin, Basra'da Hasan el-Basrî'nin ders halkalarına katıldığı bilinen Ma'bed el-Cühenî, birçok sahabi ile görüşmüş; onlardan rivayetlerde bulunmuştur. Bunlar arasında Hz. Ömer, Hz. Osman, Muaviye, Abdullah İbn Abbas, Abdullah İbn Ömer gibileri bulunmaktadır.

Ma'bed, hadis rivayetine de önem vermiş; başta Ahmed b. Hanbel ve İbn Mâce olmak üzere birçok muhaddis, eserlerinde kendisinden gelen rivayetlere yer vermiştir. Yahya b. Maîn, Ebu Hâtim er-Râzî, el-İclî ve Dârekutnî gibi ünlü hadis münekkitlerince sika/güvenilir kabul edilmektedir. Onun hadis ilmi açısından kusurlu

1 Arş. Gör., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı.

görülmesi ise Hz. Peygamber'den yaptığı rivayetlere değil, kader hakkındaki tartışmaları başlatmış olmasına yöneliktir. Zira kaynaklar onu mübtedi/bidatçi olarak isimlendirse de sika olduğuna vurgu yapmaktadır. Yani ravinin bidatçı kabul edilmesinin, doğrudan rivayetlerinin reddini gerektirmediği anlaşılmaktadır.

Ma'bed, hayatının büyük bir kısmını Medîne'de geçirdikten sonra Basra'ya yerleşmiştir. Onun kader hakkındaki düşüncelerine atıf yapan kaynaklar da özellikle Basra dönemine işaret ederler. Zehebî ve Zirikli'nin aktardığına göre; Ma'bed el-Cühenî, tahkim olayında da hazır bulunmuştur. Muâviye ile iletişim halinde olduğu bilinen Ma'bed el-Cühenî'nin, Emevî yönetimleri ile ilişkisi oldukça önemlidir. Yine Halife Abdülmelik'in (ö. 705) oğlu Said el-Hayr'ın eğitimi ile yakından ilgilenmiş olması ve bu dönemde Bizans'a elçi olarak da gönderilmesi onun bu halifelerce güvenilir ve yetkin olarak kabul edildiğinin bir göstergesidir. Bu veriler, Ma'bed'in hem ilmi hem de bürokratik bir kimliğe sahip olduğunu göstermekte; Emevî yöneticilerinin her iki konuda da kendisine güvendikleri anlaşılmaktadır. Ma'bed; Geylan ed-Dımeşkî, Ca'd b. Dirhem, Vâsıl b. Ata, Muhammed b. Hanefiyye, Hasan el-Basrî gibi İslam düşüncesinin ilk dönemlerinin en önemli isimleri ile doğrudan ya da dolaylı olarak iletişimi bulunan bilginlerin başında gelmektedir. Bu sebeple onun kendisinden sonra oluşan Mu'tezile, Ehl-i Hadis ve Sünnî kelam geleneğini de etkileyen bir isim olduğunu söyleyebiliriz.

Düşünceleri ve Tartışmalar

Ma'bed el-Cühenî'nin, İslam düşüncesinde kader hakkındaki tartışmaların başlangıcında yer aldığı belirtilir. Onun mümeyyiz vasfı, düşüncelerinin eylemlerine yön vermesidir. Klasik kaynaklardaki en belirgin özelliği de kader hakkındaki tartışmalarıdır. Bazı kaynakların aktardığına göre; onun el-Cedelî şeklinde nitelenmesi, görüşlerini oldukça sık dile getirdiğini ve bu görüşlerini savunmaktan bir an olsun geri durmadığını göstermektedir. Bu sebeple, ölümüne giden süreçte düşüncelerinin ve kelamının etkisi yadsınamaz.

Eylemlerin sorumluluğunun insana ait olduğunu vurgulamak ve bu sorumluluktan kurtulmak için kaderin bahane edilmesini engellemek, Ma'bed'in temel görüşlerinin çerçevesini belirlemiştir. Özellikle Hasan el-Basrî ve Haccâc ile aralarındaki diyalog, onun bu düşüncesini açıkça yansıtmaktadır. Bu sebeple kendisinin bazı ayaklanmalarda yer almasının sebebinin, siyasi ya da herhangi bir ikbal amaçlı olmadığı vurgulanmaktadır.

Ma'bed'in, Ebu Zer'in (ö. 653) öğrencisi olduğu, Emevî yönetiminin bazı uygulamalarına yönelik eleştirilerinin temelinde Ebu Zer'in öğrenciliğinin ve fikirlerinin etkili olabileceği vurgulanmaktadır. Yaşadığı dönem düşünüldüğünde Ebu Zer'in hayatının ve fikirlerinin bir şekilde Ma'bed el-Cühenî'yi etkilemiş olması mümkündür. Nitekim ikisi arasındaki fikri benzerlikler bunu destekler niteliktedir.

Ma'bed el-Cühenî'nin, Emevî idaresi ile ilişkileri, Emevî muhalefetinde İbn Eş'as'ı desteklemesi ile değişmiş, bu destek, ölümünün arkasındaki sebeplerden birini teşkil etmiştir. Nitekim ölmeden önce kader hakkında düşüncelerini dile getirdiği ve asla taviz vermediği son sözleri, İbn Eş'as muhalefetinin sebep olduğu tutukluluk dönemlerine denk gelmektedir. Ma'bed'in ölümünün, tutukluluğunun ayaklanmaya bağlı olmasından ötürü siyasi; kader, insan özgürlüğü ve sorumluluğu hakkındaki tutumları sebebiyle de dini ve fikrî gerekçelerle gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Ma'bed'in, Halife Abdülmelik b. Mervân ya da Haccâc tarafından öldürüldüğünü kaynaklar nakletmektedir.

Ölümü

Ma'bed'in ölüm tarihinde bazı ihtilaflar olsa da 702 tarihinde katledildiği makul gözükmektedir. Onun ölümünde dini ve siyasi gerekçeler içiçe girmiştir. Zira elçilik ve eğitmenlik gibi görevlerde bulunduğu Emevî dönemi, aynı zamanda ölümünün de gerçekleştiği bir zamandır. Hatta bu süreçlerin neredeyse tamamı Abdülmelik b. Mervân'ın hilafet yıllarında gerçekleşmiştir.

İbn Eş'as ayaklanması sonrası yakalanan ve tutuklanan Ma'bed, Haccâc tarafından zindana atılmış, işkencelere maruz kalmıştır. Tutukluluk süresi içerisinde Ma'bed'in taraftarları, Haccâc'dan onu serbest bırakmasını istemiştir. Bunun üzerine Haccâc onu huzuruna getirtmiş ve kendisinin içinde bulunduğu durum hakkında "Ey Ma'bed! Allah'ın sana verdiği taksimat hakkında ne düşünüyorsun?" diye sorunca, Ma'bed: "Allah'ın bana verdiği ile beni baş başa bırak. Eğer O'ndan bana düşen bu ise, ben buna razıyım." diyerek mukabelede bulundu. Daha sonra Haccâc: "Ma'bed! Senin bu şekilde tutuklanman ve zincirlenmen Allah'ın kazası ile değil midir?" diye sorunca, Ma'bed, Haccâc'ı aciz bırakan *"Beni senden başkasının tutukladığını ve tuttuğunu görmedim. Buyur çöz beni. Şayet Allah'ın kazası bunu engellerse ben buna da razıyım."* şeklinde dakik bir cevap verdi. Bu cevap karşısında aciz kalan Haccâc, buna rağmen onu serbest bırakmamış ve zindandaki işkenceler altında Ma'bed hayatını kaybetmiştir.

Böylece İslam düşüncesinde insanın bireysel sorumluluğunu vurgulayan, bunu söylemekten hiçbir şart ve koşulda çekinmeyen biri olarak Ma'bed, herkesin yaptığından sorumlu olduğunu söyleme adına zindanda acılar içinde ölmüştür.

Bu diyalog, Ma'bed'in ölümünün kader hakkındaki düşünceleri sebebiyle olduğunu göstermektedir. Siyasi idare onu İbn Eşas ayaklanmasına desteği sebebiyle tutuklatmış gibi görünse de gerçekte kader düşüncesine karşı oluşu ve etrafında bir kitlenin oluşması cebri düşünceyi savunan iktidarı korkutmuş olmalıdır. Mabed'i katlederek onun taraftarlarına gözdağı vermek en önemli sebep olmalıdır.

Eylemlerinin sorumluluğunun kişinin kendisinde olduğunu söyleyen Mabed, kader adı altında eylemlerini Allah'a izafe edip kendi yaptıklarından sorumlu olmadıklarına vurgu yapmaya çalışan dönemin valisi Haccac ve halife Abdülmelik açısından devletin bekası için tehlikeli görülerek düşüncelerinden dolayı ortadan kaldırılmış ve bahane olarak da İbn Eşas ayaklanmasına destek vermesi gösterilmiştir. Bu katliamla devletin topluma yönelik asıl vurgusu; Cebri, kaderci düşüncenin esas olduğudur.

Kaynakça

1. Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb Arnavûd vd., Beyrut 2001.
2. Aydın Osman, *Sahih-i Buhârinin Bâb Başlıklarındaki Merfû Rivâyetlerin Kütüb-i Semâniye Çerçevesinde Değerlendirilmesi*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Çorum 2015.
3. Demirer Macit, "Bir Râvî Olarak Ma'bed el-Cühenî, Hayatı, Hocaları, Talebeleri ve Güvenilirliği", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, cilt: VI, sayı: 11, s. 34-57.
4. Demirer Macit, "Ma'bed el-Cühenî'nin Rivayetleri Üzerine Bazı Mülahazalar -Tahriç-Sened Özelinde-", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, cilt: V, sayı: 1, s. 77-106.
5. Ebu'l-Kasım el-Lâlekâî, *Şerhu Usûli İtikâdi Ehli's-Sünneti ve'l-Cemaati*, thk. Ahmed b. Hamdan el-Ğâmidî, Suudi Arabistan 2003.
6. Fahri Macit, *İslam Felsefesi, Kelamı ve Tasavvufuna Giriş*, çev. Şahin Filiz. İnsan Yayınları, İstanbul 2014.
7. Fazlıoğlu İhsan, *Kayıp Halka (İslam-Türk, Felsefe-Bilim Tarihinin Anlam Küresi)*, İstanbul 2015.
8. Fethi Kerim Kazanç, "İslam'ın İlk Dönemlerinde Birlikte Yaşama Çerçevesinde Teolojik Tartışmalar", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2009, cilt: VI, sayı: 2, s. 51-86.
9. İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, thk. Ömer b. Garâme el-Amravî, Beyrut 1997.
10. İbn Kuteybe, *el-Meârif*, thk. Servet Ukkaşe, Kahire ts.
11. İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb*, thk. Muhammed Arnavûd, Beyrut 1986.
12. İbnü'l-Murtaza, *el-Münye ve'l-Emel: Mu'tezile'nin Biyografik Tarihi*, çev. Hüseyin Maraz, stanbul 2018.
13. Kazanç Fethi Kerim, "İslam Kelâmında İnsan Fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2007, cilt: VII, sayı: 4, s. 125-212.
14. Muhammed b. Ali et-Temîmî, *Makâletu't-Ta'dîl ve'l-Ca'd b. Dirhem*, Suudi Arabistan 1997.
15. Süt Abdunnasır, "İslam Düşüncesinde İlk Muhalif: Ma'bed el-Cüheni", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 2010, cilt: VIII, sayı: 2, s. 169-182.
16. Zehebî, *Târîhu'l-İslam ve Vefâyâtü'l-Meşâhîr ve'l-'Alâm*, thk. Beşşar Avvad, Beyrut 2003.
17. Zirikli Hayreddin, *el-A'lâm*, Beyrut 2002.

SAÎD B. CÜBEYR (714)

Elif Kübra Aslandoğdu[1]

"Eskiden âlimler kendilerinden bilgili biriyle karşılaştıklarında bu anı ganimet bilirlerdi. Emsal biriyle karşılaştıklarında onunla ilmi bir meseleyi müzâkere ederlerdi. Kendilerinden daha az bilgili biriyle karşılaştıklarında ise üstünlük taslamazlardı.

Derken şu zamanın içine düştük. Adam, kendinden daha bilgili olanın değerini yok ederek insanlar nezdinde itibarsızlaştırmak arzusuyla onu karalar. Emsaliyle zaten müzâkere yapmaz. Kendinden alt seviyede olana da büyüklük taslar. İşte insanlığın mahvı budur."

Ebû Hâzim

Hayatı

665 yılında Mekke'de doğan ve tâbiînin meşhurlarından olan Saîd b. Cübeyr, Benî Esed kabilesinden Vâlibe ibn el-Hârit'in azatlı kölesidir. Hayatının büyük bir kısmı Kufe'de geçtiği için kendisine Kufî denilmiştir.

Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer, Enes b. Mâlik gibi alimlerden hadis, tefsir, fıkıh, Kur'an, kıraat gibi alanlarda tahsilde bulunmuştur. Hatta daha sonraki zamanlarda Mekke'ye gittiğinde rivayetlerinin pek çoğunu tahsil ettiği Abdullah b. Abbâs, ona

1 Arş. Gör., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı.

kendi ders halkasında ders vermesini teklif etmiştir. Nitekim İbn Abbâs, Kufe'den gelip kendisine soru soranlara "Saîd b. Cübeyr'e sorunuz" diyerek ona olan güvenine işaret etmektedir. Yine Abdullah b. Ömer mirasla ilgili konuda kendisine soru sormaya gelen bir adama, Saîd b. Cübeyr'e gitmesini çünkü onun hesap ilmini ve hisselere ayırma işini daha iyi bildiğini söylemiştir.

Döneminin meşhur alimlerinden biri addedilen Saîd b. Cübeyr ilimde yaptığı hizmetler ve yetiştirdiği öğrencilerle bu zinciri devam ettirdiği için "Cehbezu'l-Ulema/Bilgi deposu, basiretli kişi" şeklinde nitelendirilmiştir. Kendisinden ilim tahsil eden talebeleri ise Ebu Amr b. el-Alâ, Ebu Sâlih es-Semmân, Mücahid b. Cebr, İkrime el-Berberî, Simâk b. Harb, Meymûn b. Mihrân'dır.

Saîd ilim öğrenirken, sadece ezberinde tutarak değil, duyduklarını yazıya geçirerek de bilgilerini muhafaza etmiştir. İbn Abbâs'tan duyduğu hadisleri yazdığı sahifesi dolunca ayakkabısına, o da dolunca avucuna yazdığı daha sonra da bunları başka sahifeye geçirdiği rivayet edilmektedir. İbn Abbâs, kendisinden çokça hadis ezberlemiş olan Saîd'e hadisleri rivayet ederken dikkatli olmasını tembihlemiştir.

Saîd b. Cübeyr ilme, ilimle iştigal edenlere önem vermiş; bir memleketten ulemanın gitmesini ya da ölmesini insanların helâka uğramasının işareti olarak görmüştür. Taberî onun "sika, hüccet ve Müslümanların imamı", İbn Hibbân da "günahlardan kaçınan ve faziletli biri" olduğunu söylemektedir. Kaynaklara göre otoriteliği konusunda ittifak olunan ve hakkında olumsuz görüşlere pek rastlanmayan Saîd b. Cübeyr, Deyru'l-Cemâcim (İbn Eşas isyanı) olayına katılmasından dolayı İbn Sirin tarafından "ahmağın biri" diye itham edilmiştir.

Cemacim savaşından kaçtıktan sonra Mekke'de kaçak olarak kaldığı zamanlarda Kâbe dışına çok çıkmamıştır. Bu sebeple de kendisini tamamen Kur'an'a ve ilme vermiştir. Saîd b. Cübeyr'in, aynı zamanda rüyalarını da yorumladığı Halife Abdülmelik b. Mervân'ın isteği üzerine Emeviler döneminde tefsir yazan ilk kişi olduğu ve iki gecede bir Kur'an'ı hatmettiği söylenmektedir.

Düşünceleri ve Tartışmalar

Saîd b. Cübeyr'in vali Haccâc'la ilk karşılaşması Mekke'de Abdullah b. Abbâs'ın ders halkasında öğrenci olduğu zamanlarda gerçekleşmiştir. Mekke muhasarasından sonra Abdülmelik b. Mervan adına Mekke'ye gelen Haccâc'ın, Saîd'ten de zorla biât alması olayı ikinci karşılaşmalarına tekabül etmektedir. Kufe kadılığını ve buranın imâmet görevini Saîd'e vermesi, gelen tepkiler üzerine de (Kadıların Araplar'dan seçildiği Kufe'de, mevâli birinin bu göreve atanması şehirde sorun olmuştur) onu, yerine göreve getirilen Ebu Bürde el-Eş'arî'nin katibi olarak görevlendirilmesi ise üçüncü bir araya gelişleri olmuştur. Son olarak Haccâc onu, İbnu'l-Eş'as Abdurrahman b. Muhammed komutasında Sicistan'a gönderilen ordunun muhasebe işleri ile görevlendirmiştir. Süreç içerisinde hızlı şekilde zafer kazanmaya odaklı olan Haccâc'la; geçici üstünlükten ziyâde kalıcı başarılar kazanmak amacıyla askerleri savaştan bıktırmamak için izinli olarak memleketlerine göndermek ve merkezle haberleşme ağı kurmak isteyen İbnu'l-Eş'as arasında anlaşmazlık ortaya çıkmıştır. Bu ihtilaf neticesinde görevinden alınan İbnu'l-Eş'as, bölgede Emevi karşıtı olan, eşit muâleme görmediğini düşünen insanların desteğiyle birlikte Haccâc'a karşı isyan başlatmıştır. Saîd b. Cübeyr'in de kendisine destek verdiği İbnu'l-Eş'as, Deyru'l-Cemâcim denilen yerde gerçekleşen savaşta Haccâc'ın ordusuna yenilmiştir (82/701). Kûfe'ye giren Haccâc, halktan biât alırken, ordunun dağılmasıyla Saîd b. Cübeyr Türkistan taraflarına kaçmıştır. Daha sonraları Isfahan, Irak, Azerbaycan gibi ülkelerde yer değiştirerek yaklaşık 12 yıl boyunca Haccâc'dan kaçan Saîd, en son Mekke'ye yerleşmiştir.

Ömer b. Abdülaziz, Hicaz valisi olduğu dönemde Saîd'in Mekke'de gizlenmesine yardımcı olmuştur. O valilik görevinden alınınca, yerine Hâlid b. Abdullah el-Kasrî getirilmiştir. Yeni vali ile birlikte İbn Cübeyr'in durumu tehlikeye girmiştir. Nitekim tutuklanma olayı gerçekleşmeden önce yakalanacağı haberleri kendisine ulaşan İbn Cübeyr, artık bu işi Allah'a bıraktığını, o ne yazmışsa gerçekleşeceğini söylemiştir. Müfessir ve fakih Saîd b.

Cübeyr'in yakalanıp öldürülmesi olayı iktidarın kendisine fikren ya da fiilen muhalefet eden alimlere karşı muamelesini de göstermektedir.

Saîd b. Cübeyr'in böyle bir isyana katılmasının arkasındaki amillere bakıldığında, bunun sadece savaş sırasında komutanına destek verme şeklinde bir davranıştan ziyade; Emevi iktidarının tasvip etmediği uygulamalarına karşı duyduğu tepkinin yansıması olduğu görülmektedir. Öyle ki isyana destek veren halka, zalim olan Emeviler'le savaşmalarını, onların dinin emirlerini dinlemediklerini ve zayıfları ezdiklerini söylemiştir.

Ölümü

Vasıt'ta bulunan Haccâc, huzuruna getirttiği Saîd b. Cübeyr'i uzun uzun sorgulamış, onu cezalandırmak için adeta bahane aramıştır. Aralarında geçen konuşmada önce onun isminin Saîd b. Cübeyr'in dediğinin aksine "kırılan şeyin bir parçasının asi oğlu" anlamına gelen Şaki b. Kuseyr olduğunu söyleyerek onu rencide etmiştir.

Daha sonra Saîd'in önüne içinde inci, zümrüt, yakut gibi değerli madenlerin bulunduğu bir kap getirtmiştir. Sadece dünyalık bir çıkar için toplanan malda hayır olmadığını bu sebeple de bununla kendisini kandıramayacağını söyleyen Saîd'e iyice hiddetlenen Haccâc, bunun üzerine bir sopa ve bir boru getirilmesini emretmiştir. Sopa ile dövülerek açılan yaralarına boru ile hava üfleyerek duyduğu acıyı arttırmışlar; bunun üzerine Saîd de ağlamaya başlamıştır. Ağlamasının sebebini de, sur'a üfürülecek günü hatırladığı için olduğunu söylemiştir. Haccâc, nasıl bir yolla öldürülmek istediğini kendisinin seçmesini söylediğinde İbn Cübeyr "Sen kendin için seçtiğini seç, öyle ki beni katlettiğin şekilde Allah da seni aynı şekilde ahirette katledecektir" karşılığını vermiştir.

Ölüm emri verildikten sonra Saîd'in sürekli gülümsediğini gören Haccâc buna anlam verememiş ve sebebini sormuştur. O

da "Senin Allah'a karşı ne kadar cüretli olduğuna, buna karşı da Allah'ın sana olan hilmine şaşkınlıkla gülümsüyorum" demiştir. İbn Cübeyr'in tutumuna sinirlenen Haccâc, derhal onun yere yatırılıp öldürülmesini emretmiştir. Saîd yüzüne kıbleye doğru dönerek *"Ben yüzümü tamamen gökleri ve yeri yoktan var edene çevirdim ve artık ben asla Allah'a ortak koşanlardan değilim"* ayetini (Enam/79) okumuştur. Yüzü kıbleden başka bir tarafa döndürülünce Saîd *"Doğu da batı da Allah'ındır. Nereye dönerseniz Allah'ın zâtı oradadır. Şüphesiz Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir"* (Bakara/115) mealindeki ayetle cevap vermiştir. Bunun üzerine Haccâc onun yüzüstü yatırılarak ve boynunun kesilerek öldürülmesini söylemiştir.

Saîd öldürülmeden önce; Haccâc'ın kendisinden sonra onu kimseye musallat etmemesi için Allah'a dua etmiştir. 3 defa kelime-i tevhid'i okuduktan sonra da öldürülmüştür. 714 yılında Vasıt'ta öldürülen Saîd b. Cübeyr, yine aynı şehre defnedilmiş, kabri de türbe haline getirilerek Müslümanların ziyaretgâhı haline gelmiştir.

Kaynakça

1. Aycan İrfan -İbrahim Sarıçam, *Emeviler*, Ankara 1993.
2. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, Beyrut 1996.
3. Efendioğlu Mehmet, "Saîd b. Cübeyr", DİA, C.35, 552-554.
4. Gökcan Fahri, *Sa'id ibn Cübeyr ve Tefsiri*, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, S.4, ss.1-20, Ankara, 1980.
5. İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-A'yân*, (thk. İhsan Abbâs), Beyrut 1977.
6. İbn Sad, *et-Tabakatü'l-Kübra*, Leiden 1904.
7. Özkan Mustafa, *Emeviler Döneminde İktidar-Ulema İlişkisi*, Ankara 2016.
8. Söylemez Mahfuz, *Bedevîlikten Hadâriliğe Kûfe*, Ankara 2001.
9. Söylemez Mahfuz, İrfan Aycan, *İslam Tarihi ve Medeniyeti-Emeviler*, C.3, İstanbul, 2018
10. Taberi, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Kahire trz.

BEYAN B. SEM'AN (737)

Şahin Bal[1]

"Düşünce özgürlüğünden yoksun olmak, düşündüğünü söyleyememek değil, hiç düşünmemiş olmaktır."

Jean Paul Sartre

Hayatı

Beyan b. Sem'an Emeviler'in son zamanlarında dönemin ideolojik ve inançsal atmosferine aykırı fikirleriyle ortaya çıkmış, yaydığı düşünce ve inançlar nedeniyle 737'de öldürülmüştür. Kaynaklarda Beyan hakkında bilgiler oldukça sınırlıdır. Fakat Sünni ve Şii kaynaklar onu Şia'nın aşırı gruplarından sayar. Bunun nedeni olarak da Beyan'ın düşüncelerini İslam'dan önceki kadim inançlardan aldığı ve bu düşünceleri İslami akidelerle ve Şia gibi politik bir doktrinle harmanladığı gösterilir.

İslamiyet, Arap Yarımadası dışına çıkınca, Müslümanlar değişik kültürlerle karşı karşıya geldiler ve o dönemde yaşanan politik ve düşünsel kargaşa içinde insanlar düşüncelerinin kabul edilebilirliğini arttırmak ve taraftar toplamak amacıyla kadim kültürlerin gizemlerini kullanmayı gelenek haline getirdiler. Kur'an ifadelerini yorumlamada Batını yönteme sıklıkla

1 Öğr.Gör., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arapça Anabilim dalı.

başvurulduğu için Kur'an'a ait olmayan düşüncelerin Kur'an'ın emri gibi savunulması bu dönemin bir özelliği oldu. İşte Beyan b. Sem'an bu aşırı yorumlama yaklaşımını ve batını yöntemi en belirgin biçimde kullanan kişilerden biridir. Düşünceleri hem dönemin Sünni siyasi erkinin ideolojisine hem de Şii inanç sistemine aykırı bulunmuştur.

Düşünceleri ve Tartışmalar

Beyan'ın düşüncelerini ancak ona karşı olan Sünni ve Şii kaynaklar üzerinden öğrenebiliyoruz. Bu da onu net olarak anlama konusunda sağlıklı bir durum ortaya çıkarmıyor. Çünkü bu kaynaklar düşmanı oldukları bir şahsı anlatıyorlar. Bu kaynaklarda onun düşünceleri hakkında aktarılan bilgiler genelde şöyledir;

"Şii İmam Muhammed Bakır ölünce onun grubundan ayrılan Muğira b. Said de Beyan'ın grubuna katılmış ve ideolojik etkinlikleri birlikte yürütmeye başlamışlardır. Beyan, İslam dünyasında Tanrının sıfatlarının değil, zatının mahiyeti hakkında ilk kez fikirler ileri süren kişidir. Tanrının ulu bir ışıktan olduğunu ve tıpkı insanlar gibi organlarının bulunduğunu iddia etmiştir. Kasas Suresi 88.ayette geçen "Onun veçhinden başka her şey yok olacaktır" ifadesini yorumlayarak Allah'ın yüzü dışında bütün organlarının yok olacağını öne sürmüştür."

Yine kaynakların aktardığına göre; "düşüncelerinde o kadar ileri gitmiştir ki hem cennette hem de yeryüzünde iki ayrı tanrının var olduğunu savunmuştur. Öte yandan Beyan'a göre Tanrı ilahlığından bir kısmını insanların bazılarıyla paylaşmıştır. Örneğin Ali'de bir parça tanrısallık vardır. Bu tanrısal güç ile Hayber Kalesi'nin kapısını sökmüştür. Yine tanrısallık Beyan'a göre Âdem'e de verilmiştir, bu yüzden melekler ona secde etmiştir. Ali'deki tanrısal güç oğulları Hasan, Hüseyin ve Muhammed b. Hanefiyye'ye geçmiş, Muhammed'in oğlu Ebu Haşim kanalıyla kendine intikal etmiştir. Al-i İmran Suresi 138.ayette geçen "Bu insanlara bir beyan, müttakiler için yol gösterici bir öğüttür" ifadesinin kendisini işaret ettiğini söylemiştir. Ayrıca ism-i azam'ın sırrına vakıf

olduğunu, Zühre yıldızının emrine verildiğini ve bütün orduları hezimete uğratabileceğini söylediği iddia edilmiştir."

Ölümü

Beyan b. Sem'an'm aktarılan bu düşüncelerini incelediğimizde kendi döneminin algısı içerisinde siyasi prestij ve güç kazanmak için kendini kutsallaştırma çabası içerisinde olduğu görülür. Çünkü kadim kültürlerden gelen mirasta Ortadoğu'da siyasi güç sahibi olabilmek için olmazsa olmaz argümanın gizem ve tanrısallık olduğunun farkındadır. Bu arzusuyla yaptığı propagandasını Muğira b. Said'le birlikte gizlice sürdürürken faaliyetleri dönemin Irak Valisi Halid b. Abdillah el-Kasri'ye ulaşınca her ikisi de yakalanmış ve yakılarak öldürülmüştür. Öldükten sonra fikirleri Beyaniyye mezhebi olarak taraftarlarınca yaşatılmaya devam etmiştir.

Kaynakça

1. Ebu Halef Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, Tahran 1963.
2. Eşari, *İlk Dönem İslam Mezhepleri Makalatu'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, Çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, İstanbul 2005.
3. Gölcük, Şerafettin. *DİA*, Beyan b. Sem'an Maddesi
4. İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel vel-Ehvai ve'n-Nihal*, thk. Ahmed Şemsüddin, Beyrut 1999.
5. İbnu'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Tarih*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri, Beyrut 1997.
6. İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, Beyrut 1997.
7. Kummi ve Nevbahti, *Şii Fırkalar-Kitabu'l-Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, çev. Hasan Onat vd. Ankara 2004.
8. Pezdevi, Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, Çev, Şerafettin Gölcük, İstanbul, 1980.
9. Şehristani, *El-Milel ve'n-Nihal*, Çev, Mustafa Öz, İstanbul 2015.
10. Taberi, *Tarih-i Taberi*, Çev, Faruk Gürtunca, İstanbul 2007.

GAYLÂN ED-DİMEŞKÎ (738)

Özden Kanter[1]

"O, Şam ehli için önemli bir bilgindir. Ne var ki bu genç adam fikirlerinden dolayı öldürülecektir."

Muhammed b. Hanefiyye

Hayatı

Gaylân b. Müslim ed- Dimeşkî en-Nebâtî el-Kıptî, kader konusundaki tartışmalarda Ma'bed el-Cühenî'den sonra gelen ikinci isim olarak bilinmektedir. Künyesinde Kıptî olmasının özellikle yermek amacıyla vurgulandığı ifade edilir. Babası Osman b. Affan'ın azatlı kölesidir. Medine'de doğup büyüdüğü belirtilmektedir. Daha sonra Şam'a giderek İrcâ görüşünü (tekfir etmeyerek Allah'a havale etmek) ilk kez kullanan Hz. Ali'nin torunu Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'nin derslerine katılmıştır.

Mu'tezîle'den sayılan Gaylân ed-Dimeşkî, Şam bölgesinde kendi taraftarlarının "Gaylâniyye" olarak isimlendirildiği Mürcie'nin yedinci fırkasının kurucusu olarak kabul edilmektedir. Şam'da bir süre Emevi yönetiminde kâtiplik görevi ile birlikte Abdülmelik b. Mervân'ın oğlunun hocalığını da yapan Gaylân, Emevi iktidarının altı halifesinin dönemlerinde yaşamıştır.

---

1 Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı.

Gaylân'ın Emevilerin kader, hilafet gibi görüşlerini ve mevcut politikalarını eleştirdiği bilinmektedir. Ömer b. Abdülaziz'in halifeliği döneminde halife ile ikili ilişkilerinin iyi olduğu fakat Gaylân'ın insan filleri ve insanın özgür iradesi ile ilgili görüşlerinden dolayı halife ile aralarının bozulduğu belirtilmektedir. Ömer b. Abdülazîz ile olan yakın ilişkisinin de etkisiyle olsa gerektir ki Gaylân'ın talebi üzerine hazine mallarının satılması ile ilgili bir göreve getirilmiştir. Bu işi yaparken yönetimi eleştirmeye devam etmiştir. Bu dönemde sonradan halife olacak olan ve *"bu adam beni ve atalarımı aşağılamaktadır. Halife olursam onun ellerini ve ayaklarını keseceğim"* diyen Hişam b. Abdulmelik'in düşmanlığını kazanmıştır. Nitekim onun döneminde katledilecektir.

Düşünceleri ve Tartışmalar

Gaylân ed-Dimeşkî için; iman tanımının kalb ile tasdik, dil ile ikrar olması, büyük günah işleyenin kafir olmadığı görüşü ile Mürcie'ye, kader düşüncesinden dolayı Kaderiyye'ye, "Beş kural" olarak bilinen temel prensiplerini daha önceden ortaya koyması sebebiyle Mutezile'ye mensubiyeti olduğu aktarılsa da ona ait olan iki bin varak civarında risalelerindeki farklı görüşleri, onun herhangi bir fırkaya mensubiyeti önünde önemli bir engeldir.

Gaylân ed-Dimeşkî, bilgiyi fıtri (vehbi) ve kazanılmış (kesbi) olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Fıtri bilgi, alemin bir yaratıcısının olduğu bilgisi gibi insanlarda zorunlu olarak bulunan bilgidir. Kazanılmış bilgi ise insanın çabası sonucu ulaştığı bilgidir. Ona göre iman, Allah'ı kazanılmış bilgi ile bilmek, sevmek, O'na boyun eğmek ve elçisine gönderdiklerini ikrar etmektir. Gaylân, imanı kazanılmış bilgi ile açıklayarak tahkiki imanı öncelemektedir. Ona göre; amel imandan bir cüz değildir ve imanda artma ve eksilme olmamaktadır. Allah, büyük günah işleyeni affedebileceği gibi azab da edebilir. Günah işleyen kişi, işlediği günah ölçüsünde cezalandırılır, ebedi cehennemde kalan ise işlediği günah sebebiyle burada kalmaktadır. Allah günahlarından dolayı birisini affederse, bu durumda olan herkesi affeder.

Rızık, "insana ancak çalıştığının karşılığı vardır" (Necm 55/39) ayeti doğrultusunda insanın gayretiyle elde edebileceği bir neticedir. Gaylân'ın rızık konusundaki görüşleri de Emevilerin iktidarı ve zenginliği Allah'ın bir lütfu olarak kendilerine vermiş olduğu iddialarına karşı bir duruş sergilediğini göstermektedir.

İnsanın bir fiile güç yetirebilmesi, onun azalarının sağlıklı olmasıyla ilgilidir. Allah, insanın fiil işleme kudretini potansiyel olarak onda var etmiştir. Dolayısıyla güç fiilden önce insanda mevcuttur. Allah, fiil işleme potansiyelini insanda yaratarak, onu iyilik ve kötülük yapabilmesi konusunda özgür bırakmıştır. Kader, hayır ve şer bütün fiillerde kulun hür iradesiyle yaptığı eylemlerdir.

Gaylân, kader hakkındaki görüşleriyle, dönemin iktidarının kader anlayışını eleştirmiştir. Emevilerin yönetime gelmeleri Cemel ve Sıffin savaşları ardından gerçekleşen ve meşruluğu günümüzde dahi tartışılmaya devam eden Hakem olayı ile başlamıştır. Bu durum toplumdaki siyasi ayrışmaları tırmandırdığı gibi bu ayrışmalarla birlikte inançla ilgili görüşlerde ayrışmalara da sebep olmuştur. Sahabilerin birbirine karşı savaşmaları sebebiyle ortaya çıkan büyük günah işleyenin ahiretteki durumu gibi konular, Emevilerin kendi iktidarlarını meşrulaştırma için dini dayanaklar bulmaya yöneltmiştir. Yaptıkları uygulamaların toplum nezdinde onaylatmak amacıyla cebri kader anlayışını dayatmaya çalışmışlardır. Bu anlayışla iktidara gelmeleri de dahil bütün uygulamaları Allah'ın ezeli ilmiyle meydana gelen zorunlu fiiller olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Ancak insanın fiillerinde herhangi bir etkisinin olmadığı ve her şeyin Allah'ın takdiriyle meydana geldiği görüşü dönemin birçok aliminin eleştirisiyle karşılaşmaktaydı.

Gaylan'a göre; insan fiili işlemeden önce Allah'ın o fiili irade edip etmediği bilinemez ancak fiil işlendiğinde Allah'ın o fiili irade ettiği ifade edilebilir. Kişinin işlediği fiil olumluysa Allah fiili murad eder, değilse kişi fiilini Allah'ın muradı dışında işlemiş olmaktadır. Bu görüşüyle kişinin Allah'ın murad etmediği

fiili de işlemekte özgür bırakılmış olduğunu belirtmektedir. İnsanın fiillerinden sorumlu olması, fiilin önceden belirlenmemiş olmasını gerektirmektedir.

Gaylân ed-Dimeşkî'nin her ne kadar siyasal görüşlerinden dolayı hapsedildiği, işkenceye tabi tutulduğu ve öldürüldüğü rivayet edilse de asıl sebep, Emevi iktidarının otoritesini dini temellere dayandırması ve kendilerinin toplumu yönetmesinin Allah'ın takdiri olduğu görüşlerine karşı çıkmasıdır. Zira dönemin siyasi erki olan Emeviler, insanın fiillerinde özgür olduğunu değil yaptığı her fiilin Allah'ın takdiri ve dilemesi neticesinde olduğu görüşünü savunmaktaydı.

Gaylân ed-Dimeşkî, halifenin kitap ve sünnet bilgisine sahip bir kişinin olması ve toplumun icmasıyla seçilmesi gerektiğini belirtmiş ayrıca hilafetin Kureyşiliği şartını reddetmiştir. Bu iddialar Emeviler tarafından kabullenilebilecek şeyler değildir. Onların Allah'ın imameti kendilerine verdiği ve Kureyşli oldukları için buna hakları olduğu anlayışları ile Gaylân'ın imametin ümmetin tamamını ilgilendiren bir mesele olduğu görüşü birbirine tamamen zıttır ve bu onun Emevilerle çatışması sonucunu doğurmuştur.

Ölümü

Hişam b. Abdulmelik'in halife olmasıyla Gaylân ve yakın arkadaşı Salih yeni halifenin şerrinden çekinerek Ermenistan bölgesine kaçtılar. Halife onların geri getirilmesi için elçi göndermiş her ikisi de geri getirilip hapiste işkenceye başlanmıştır. Gaylân'a *"Rabbinin sana yaptığına ne dersin?"* diye sorduklarında o, *"bana bunu yapana Allah lanet etsin"* diyerek insan fiilleriyle ilgili görüşlerini değiştirmediğini göstermiştir. Arkadaşı için su istediğinde *"zakkum içirilinceye kadar size su verilmeyecektir"* cevabıyla karşılaşan Gaylân, *"Doğru yolda olanlar için içinde bulunduğumuz durum Allah'ın azabından daha kolaydır"* diyerek arkadaşına sabır telkin etmiş ve onun işkenceyle şehit edilmesinden sonra cenaze namazını kılmıştır. Bir süre hapiste tutulduktan sonra elleri ve ayakla-

rı kestirilen Gaylan eleştirilerine devam etmiştir. Bunun üzerine Hişam b. Abdulmelik'e Gaylân'ın elleri ve ayakları kestirilmesine rağmen aleyhlerinde konuşmaya devam ettiği söylenince, halife Gaylân'ın dilini de kestirmiş ve o bu işkenceler neticesinde şehit olmuştur. Cesedi çöplüğe atılmıştır.

Kaynakça

1. Eşarî, *Makâlât'ul- İslamiyyin ve İhtilâfu'l- Musallîn*, Wıesbaden 1980.
2. İbn Murtazâ, *el- Munye ve'l- Emel*, İstanbul 2018.
3. İbn Murtazâ, *Tabakatu'l- Mu'tezile*, Beyrut 1961.
4. İbn Nedîm, *el- Fihrist*, Beyrut 1988.
5. Kadı Abdu'l Cebbar, *Fıraq ve Tabakatu'l- Mu'tezile*, Beyrut 1987.
6. Özkan Mustafa, *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*, Ankara 2016.
7. Süt Abdulnasır, *Gaylân ed- Dımeşkî ve Kelami Görüşler*," Bingöl 2014.
8. Şehristânî Abdulkerîm, *el- Milel ve'n- Nihal*, Beyrut 1990.
9. Tunç Cihat, *Gaylân ed- Dımeşkî*, İstanbul 1996.
10. Watt Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkülü Devri*, Ankara 2010.

CA'D B. DİRHEM (742)

Yunus Öztürk[1]

"Hak sevdiğinden de gelse sevmediğinden de gelse ona sarıl."

Hz. Peygamber

Hayatı

Ca'd b. Dirhem, ilk dönem önemli Kelam âlimlerinden biridir. Tâbiûn neslinden olduğu nakledilen Ca'd'ın hayatı hakkındaki bilgilerimiz, muasırı olduğu bilginlerin çoğu hakkında olduğu gibi oldukça sınırlıdır. Hicri ilk asrın ikinci yarısının başlarında, Horasan veya Harran'da doğduğu tahmin edilmektedir. Ancak fikirleri ve bu fikirlerin ortaya çıkmasına neden olan hadiseler Harran'da doğmuş olabileceği ihtimalini daha güçlü kılmaktadır.

İbn Dirhem şeklinde anılan Ca'd b. Dirhem'in hayatının ilk yılları ve eğitim hayatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgiler bulunmamaktadır. Ancak İbn Teymiyye'nin, Ca'd b. Dirhem'i Harran Sâbiîleri ve Keldânileri ile ilişkilendirmesini, Cehmiyye ile Meşşâiler arasında yakınlık kurmasını, Cehm b. Safvân'ın da etkilendiği isimler arasında İbn Dirhem'in bulunmasını dikkate aldığımızda, Ca'd'ın belirli bir felsefe eğitimi aldığı yorumunda bulunabiliriz. Fikirleri ve halife adayı II. Mervân'ın eğitimini

1 Arş. Gör., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı.

üstlenmiş olması, onun dönemin önemli bilginleri arasında görülmesi için yeterlidir.

Düşünceleri ve Tartışmalar

Ca'd b. Dirhem, Emevilerin Cezîre, Azerbaycan ve Ermenistan'ın valisi olan Muhammed b. Mervân'ın himayesine girmiştir. Muhammed b. Mervân yıllar sonra halife olacak oğlu olan II. Mervân'ın eğitimiyle Ca'd b. Dirhem'in yakından ilgilenmesini istemiştir. İbn Dirhem, son Emevi halifesi II. Mervân'ın hayatında ve eğitiminde o derece etkili olmuştur ki, II. Mervân, Ca'dî şeklinde hocasının künyesi ile anılmıştır.

II. Mervân'ın babası Muhammed b. Mervân, Harran valiliği döneminde, farklı görüşten âlimlerin de içinde bulunabildiği, bir saray yaptırmıştır. Bu sarayda, Ca'd b. Dirhem ile Ca'd'ın fikirlerinin tam karşısında yer alan, hatta fikirleri sebebiyle ölümüne sebep olan şikâyetin sahibi Meymûn b. Mihran da bulunmuşlardır.

Ca'd b. Dirhem ilahi sıfatlar konusunda Vehb b. Münebbih gibi ulema ile tartışmıştır. Ayrıca Ca'fer es-Sâdık gibi bilginlerin eleştirilerine de muhatap olmuştur. Bunlara ilaveten Dımaşk, Basra ve Kûfe gibi merkezlerdeki sohbetleri, fikirlerinin yayılmasına sebep olmuştur. Ca'd'ın tartıştığı isimlerden biri de Harran'da Muhammed b. Mervân'm mali işler sorumlusu Meymûn b. Mihran'dır. Meymûn b. Mihran, Ömer b. Abdülaziz döneminde el-Cezîra'nın haraç memurluğu görevine getirilen önemli bir isimdir. Meymûn'un önemini artıran bir husus da, Selef ulemasının ve görüşlerinin Harran bölgesindeki en önemli temsilcisi olmasıdır. Meymûn ile Ca'd arasındaki temel tartışma konularının başında, Halku'l-Kur'ân, ilahi sıfatlar ve nasların tevili yer almaktadır. Meymûn bu konuların hiç birinde Ca'd'ın fikirlerine katılmamaktaydı.

Ca'd'ın öldürülmesine giden süreci etkileyen ve hızlandıran temel saikler, özellikle Halku'l-Kur'ân ve Allah'ın sıfatları konu-

sundaki düşünceleridir. Bununla birlikte Ca'd'ın bazı dönemlerde Emevî iktidarının uygulamalarına gösterdiği tepki dolayısıyla, öldürülmesine giden yolun siyasi gerekçelerle örüldüğü de önemli bir veri olarak kaydedilmelidir. Ayrıca Ca'd'ın "iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma" ilkesini, yöneticilere uygulamaktan çekinmediği de unutulmamalıdır. Sonuçta iktidar ve iktidar yanlısı ulema ile ters düşen fikirleri sebebiyle Ca'd'ın öldürülmesiyle sonuçlanan süreç başlamıştır denilebilir.

Abdülmelik'in hilafetinden sonra Muhammed b. Mervân Harran valiliği görevinden alınınca Ca'd'ın yönetim ile ilişkisi oldukça zor bir sürece girmiştir. Ca'd, bir süre Harran'da kalsa da Muhammed b. Mervân'ın, 719 yılında vefatı üzerine Şam'a gitmek zorunda kalmıştır. Aynı yıl halife olan Yezid b. Abdulmelik döneminde siyasi otorite boşluğundan istifade eden birçok grupta hareketlilik yaşanmış; ancak 724'de Hişam b. Abdulmelik'in halife olmasının ardından, Ca'd dâhil birçok kişi ve grup takibata uğramıştır. Harran'daki faaliyetlerinden kendisini tanıyan Meymûn, Halku'l-Kur'ân ve diğer görüşlerini de iyi bildiği için Ca'd'ı, Hişam yönetimine şikâyet etmiştir. Halife, Şam, Basra ve Kûfe gibi şehirlerde saklanmaya çalışan Ca'd'ın yakalanıp idam edilmesini, dönemin Irak valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'ye emretmiştir. Vali, ilgili emir üzerine, Ca'd'ı tutuklamış ancak idamını hemen gerçekleştirmemiştir. Bazı kaynaklar, Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'in idamı geciktirmesini, valinin Ca'd'a olan yakınlığına bağlamaktadırlar. Vali, idamı gerçekleştirmeyip belirli bir süre bekledikten sonra, Ca'd'm arkadaşları Halife'ye gidip ondan Ca'd'ı serbest bırakmasını istemişlerdir. Bunun üzerine Halife Hişâm, Ca'd'ın idam edilmediğini anlamış ve valiye derhal idam etmesini emretmiştir.

Ölümüne sebep olan Ca'd'ın fikirleri, gerçekte kelami açıdan oldukça önemli konulardır. Özellikle Halku'l-Kur'ân meselesinin İslam düşüncesinde Ca'd b. Dirhem ile tartışılmaya başlandığı belirtilmektedir. Ca'd bu konudaki düşüncesi sebebiyle tekfir edilmiş ve zındıklıkla itham edilmiştir. Kendisinin böyle bir yaftayla nitelendirilmesi, zihinlerde kötü bir imaj bırakmasına ve kaynaklarda hakkında olumsuz anlatılarla bahsedilmesine

neden olmuştur. Abdullah b. Mübarek, Süfyan b. Uyeyne, Abdurrezzak b. Hemmâm, Yahyâ b. Saîd gibi bilginler tarafından Halku'l-Kur'ân konusu sebebiyle Ca'd'ın tekfir edildiği belirtilmektedir.

Ca'd'm ilâhî sıfatlar hakkında da zat dışında kadim sıfatları nefyeden ilk kişi olması; Cehm b. Safvân gibi önemli bir ismi de etkilemiştir. Hudûs delili olarak anılan Kelam, kozmolojik delilin de önemli bir ilkesi olan âlemin hudûsunun, "cevher-araz" modeli üzerinden anlatımı da Ca'd b. Dirhem ile başlamıştır.

Naslarda Allah'a nispet edilen "vech, yed, ayn, istivâ vb." nitelemeler konusunda tevil usulünü ilk olarak dile getirenlerden biri Ca'd b. Dirhem'dir. Ca'd'ın tevil hakkındaki duruşu, erken dönemde kabul görmese de daha sonra Sünni kelam ekolleri sıfatları tevil etme gerekliliği üzerinde durarak bu konuda onun metodunu bir anlamda uygulamışlardır.

Ca'd'ın kulların fiillerini kendi güçleri ile işledikleri fikrinde olduğu, Mu'tezile'nin beş ilkesinden biri olan "Emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker" ilkesinin temelini Ca'd b. Dirhem'in oluşturduğu belirtilir. Ca'd b. Dirhem'in oldukça erken sayılacak bir dönemde kelam ilminin temel problemleri hakkında serdettiği bu görüşlere dikkat edildiğinde, kelam geleneğini önemli ölçüde etkilediği anlaşılmaktadır. Bu itibarla Ca'd b. Dirhem'in etki alanının, Cehm b. Safvân, Mu'tezile, Ehli Sünnet, Mu'tezile üzerinden dolaylı olarak Zeydiyye ve bazı Şii fırkalar olmak üzere neredeyse bütün kelam geleneğine ve kısmen felsefeye uzandığını belirtebiliriz.

Ölümü

Ca'd'ın 742 yılında öldürüldüğü genel kanaat olarak kaydedilebilir. Ca'd'm ölüm sebebi olarak fikirleri ya da siyasi gerekçelerden hangisi gösterilirse gösterilsin, ölüm şekli, yeri ve zamanını aktaran rivayetler incelendiğinde, ürpermemek elde değildir. Tarihî kaynakların çoğu, Ca'd'ın infazının Müslüman-

ların en önemli günlerinden biri olan bir kurban bayramı sabahı gerçekleştiğinde hem fikirdir. Kaynaklar bu infazı şöyle anlatılmaktadır:

Emevîlerin Kufe valisi Hâlid el-Kasrî, Kurban bayramı namazı için hutbeye çıktı ve hutbede, "*İbrâhim'i halîl (dost) ve Mûsâ'yı da kelim kılan Allah'a hamdolsun.*" dedi. Bunun üzerine minberin yanında duran Ca'd b. Dirhem, "*Allah ne İbrâhim'i halîl (kendine arkadaş) ne de Mûsâ'yı kelim (kendisiyle konuşan) kılmıştır.*" şeklinde mukabelede bulundu. Vali Hâlid el-Kasrî, hutbesinin ardından cemaate "*Ey insanlar! Bugün Kurban günüdür, siz gidip kurbanlarınızı kesin. Ben de bugün Allah için kurbanların en büyüğünü keseceğim.*" dedikten sonra minberden indi ve anlaşılan o ki bayram namazı için toplanan herkesin önünde Ca'd b. Dirhem'i boğazladı.

Valiye itirazı sebep olarak sunulsa da esasen görüşleri bahane edilerek siyasi gerekçelerle Ca'd'ın boğazlanması ile düşünceleri yok edilemedi. Sonuçta Ca'd'ın düşünceleri, ölümüne giden yolu hazırlamış ve onun ölümü, dili/kelamı nedeniyle gerçekleşmiştir.

Kaynakça

1. Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Beyrut 1977.
2. Ahmet Aslan, *Harranlı Düşünür el-Ca'd b. Dirhem'in Hayatı ve Görüşleri*, I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu, 28-30 Nisan 2006, 2006, cilt: II, s. 371-382.
3. Ahmet Erkol, "İslam Düşüncesinde Bir Okuma Örneği Olarak Cehm b. Safvan'ın Cebri Olduğu İddiasına Farklı Bir Yaklaşım", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* -, 2003, cilt: VII, sayı: 17, s. 77-94.
4. Cemalettin Erdemci, "Proclus'un Âlemin Kıdemine İlişkin Delilleri Üzerine", *Hitit Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006/1, cilt: V, sayı: 9, s. 153-170.
5. Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, (*el-Akîde ve'l-İlmi'l-Kelâm* İçinde) thk. Zâhid el-Kevserî, Beyrut 2009.
6. Fethi Kerim Kazanç, "Klasik Kelâmî Tartışmaların Doğuşu Ve Gelişimine Etki Eden Faktörler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, cilt: 24, sayı: 24-25, s. 179 -227.

7. Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm*, Beyrut 2002.
8. İbn Teymiyye, *Der'u Te'âruzi'l-'Akl ve'n-Nakl*, thk. Muhammed Reşad Sâlim, Riyad 1391.
9. İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, Riyad 2003.
10. İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb*, thk. Muhammed Arnavûd, Beyrut 1986.
11. İrfan Eyibil, "Ehl-i Sünnet Kelâmında Haberî Sıfatların Te'vili Meselesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018/2, cilt: 17, sayı: 34, ss. 667-692.
12. İsferâyînî, *et-Tabsır fi'd-Dîn*, thk. Kemal Yusuf, Lübnan 1983.
13. Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, thk. Muhammed Basil Uyûn, Beyrut 1418.
14. Kılıç Aslan Mavil, *Mâtürîdî Kelâmında Tevil*, İSAM Yayınları, İstanbul 2017.
15. Lâlekâî, *Şerhu Usûli İtikâdi Ehli's-Sünneti ve'l-Cemaati*, thk. Ahmed b. Hamdan el-Ğâmidî, Suudi Arabistan 2003.
16. Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, byy., ts.
17. Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zayd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*, İstanbul 2010.
18. Temîmî, *Makâletu't-Ta'dîl ve'l-Ca'd b. Dirhem*, Suudi Arabistan 1997.
19. Ulvi Murat Kılavuz, *Kelâmda Kozmolojik Delil*, İstanbul 2009.
20. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Beyrut 2001.

EBU HATTAB (755)

Şahin Bal[1]

"Tehlikesiz bir fikir, fikir denemeyecek kadar değersizdir."

Oscar Wilde

Hayatı

Ebu Hattab hakkında kaynaklarda oldukça sınırlı bilgiler vardır. Ayrıca ne kendisinin ne de ona nispet edilen Şii Hattabiyye Mezhebi'nin düşüncelerini aktaran bir telif günümüze ulaşmıştır. Yine onun hayatını anlatan ya da Hattabiyye doktrinini inceleyen başka mezhep mensuplarının da müstakil eseri bulunmamaktadır. Ebu Hattab hakkındaki bilgiler daha çok Şii ve Sünni tefsir kitaplarının dipnotlarıyla sınırlıdır. Öte yandan Ebu Hattab'ın doğum tarihi de kaynaklarca zikredilmemiştir.

Ebu Hattab Kufe'de Esedoğulları kabilesinin mevlasıdır. 765 yılında vefat eden İmam Cafer-i Sadık'ın yakın talebelerinden ve adamlarından biri olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda itikadi ve amelî görüşlerinin temelinde Şii Caferî doktrini olduğu söylenebilir.

748 yılında Abdullah b. Muaviye, Emevîler'e isyan edip başarısız olunca Ebu Müslim el-Horasanî'ye sığınmıştı. Ebu Müslim onu boğdurarak öldürünce Cenahiyye olarak tanınan taraftarları Kufe'ye döndü. Bunlar Cafer-i Sadık'tan kendilerine hocalık et-

1 Öğr. Gör., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arapça Anabilim Dalı.

mesi için Ebu Hattab'ı Kufe'ye göndermesini istediler. Kaynaklarda belirtilene göre; Cafer-i Sadık Ebu Hattab'ı bunların ısrarı üzerine istemeyerek Kufe'ye göndermiş ve oradaki başdaisi yapmıştır. Cenahiyyeciler içinde kendi düşüncelerini yayma fırsatı yakalayan Ebu Hattab aşırı görüşlerinden dolayı Gulatu'ş-Şi-a'dan kabul edilmektedir. Nitekim bu görüşleri onu öncelikle Cafer Sadık'tan koparmış ve dahası onun kendisi için beddua etmesine neden olmuştur.

Düşünceleri ve Tartışmalar

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Cafer-i Sadık'la aralarının açılmasının temel nedeninin ikisinin siyasal otoriteye karşı tutunmuş oldukları farklı tavırlar olduğu söylenebilir. Cafer-i Sadık siyasal sünnî iktidarlara karşı ılımlı davranmış, onların öfkesini çekecek ve taraftarlarının ölümüne neden olacak her türlü düşünce ve davranıştan kaçınma yolunu seçmiştir. Cafer-i Sadık'ın bu tutumunun nedeni Emevî Dönemi'nde tanık olduğu ya da işittiği acı ve kanlı olaylardır.

Ebu Hattab ise Kufe'ye gelince iktidarlarının ilk dönemlerini idrak eden Abbasiler'e karşı radikal ve uzlaşmaz bir tutum içine girmiştir. Ancak söylemek gerekir ki Cafer-i Sadık'm eleştirilerine hatta bedduasına karşı Ebu Hattab ona eleştirel bir cevap vermemiş, daima saygılı davranmış hatta kendisine tanrısallık atfetmiştir. Ebu Hattab özde bütünüyle muhalif biridir. Hem sünnî iktidar Abbasiler'e hem de o dönemde var olan Şii fırkalara muhaliftir. Bu muhalefet duygusuyla taraftar toplamak için değişik inançlar ortaya atmıştır. Bunu yaparken genel olarak Şia'nın tefsirde benimsemiş olduğu batınî yöntemi sıklıkla kullanmıştır.

Kur'an ayetlerinin görünürde başka gerçekte başka anlamlar taşıdığı inancı esasına dayanan batınî yöntem, ayetlerin olduğundan başka anlaşılmasına kapı aralamış, bir yorum ve istihraç anarşisinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böyle bir ortamda Kur'an ifadelerinin yorumlanması politik aktivistlerin elinde müthiş bir silaha dönüşmüştür. Kur'an ayetlerinin politik birer

silah olarak kullanılması hem kitlelerin inançlarının inanılmayacak kadar değişmesine hem de bu inanç değişimlerinin sonucunda büyük kavga ve kanlı çatışmalara neden olmuştur. Ebu Hattab da böyle bir ortamı değerlendirerek taraftarları üzerinde aşırı inanç değişmeleri yaratmıştır. İleri sürdüğü inançlardan bazıları şunlar olmuştur:

Ebu Hattab Şia'nın temel iman maddelerinden biri olan imamet doktrinine Nâtık (Konuşan) İmam ve Sâmit (Susan) İmam kategorilerini eklemiş, her devirde iki imamın bulunduğunu iddia etmiştir. Ebu Hattab bu sonuca Kur'an'da, Mu'minun Suresi 44. ayette geçen "Biz elçilerimizi peş peşe gönderdik" ifadesini yorumlayarak ulaşmıştır. Ona göre Hz. Peygamber Nâtık İmam, Ali b. Ebi Talib ise Sâmit İmam'dır. Ebu Hattab'a göre Hz. Peygamber vefat ettikten sonra Ali İmam-ı Nâtık olmuş, Cafer-i Sadık'a kadar gelen imamların hepsi nâtık olma özelliğini sürdürmüştür. Bu düşünceleriyle Ebu Hattab'ın Cafer-i Sadık'ın sünni iktidara karşı harekete geçmesi gerektiğine inandığı anlaşılmaktadır.

Ebu Hattab'ın aşırı görüşlerinden bir diğeri bedâ olayına inanmasıdır. Tanrının fikir değiştirmesi ya da sözünden dönmesi anlamına gelen bu inanç Ebu Hattab'da çok belirgindi. Ebu Hattab bu inancı hak yolda olduğu düşünülen kişilerin öldürülmelerini açıklamak için kullanırdı. Ona göre; Tanrı'nın fikir değiştirmesi ya da sözünden dönmesi caiz idi ve insanoğlu başına gelen felaketlerde kaderine razı olmalıydı. Öte yandan Ebu Hattab Gulat Şiiler'in neredeyse tamamının inandığı Ali'nin ve çocuklarından gelen imamların kutsiyetine ve tanrısallığına inanıyordu. Hatta bu düşüncelerini imamların ve nebilerin birer ilah olduğu noktasına kadar götürdüğü kaynaklarda geçen rivayetler arasındadır. Ebu Hattab'ın propagandasını yaptığı bir diğer görüş ise İsm-i Azam bilgisine haiz olduğu ve bunu Cafer-i Sadık'tan öğrendiğiydi. Zira İsm-i Azam Allah'ın en büyük adıydı. İnanışa göre bu isim peygamberler, Şii imamlar ve bazı özel kişilerce bilinmekteydi. Bu isim zikredildiğinde zikreden kişi sıkıntısından kurtulur, ismi söyleyerek olağanüstülük gerçekleştirebilirdi.

Öte yandan amelî olarak Ebu Hattab ve taraftarlarının karanlık çöküp yıldızlar görünmeden akşam namazı kılmadıkları belirtil-

mektedir. Kur'an'da yer alan bazı haramların kişilere özgü olduğu düşüncesi de Ebu Hattab ve taraftarlarının inançları arasındaydı.

Ölümü

Ebu Hattab ve taraftarlarının Kufe Mescidi'nde görüşlerini gizlice insanlara yaymaya çalıştıkları bilgisi dönemin Kufe Valisi İsa b. Musa'ya ulaştırılınca Vali onların üzerine asker sevk etmiş ve hepsini öldürtmüştür. Ona muhalif tarihçilerin anlattığına göre; elinde değnekler tutan taraftarlarına Ebu Hattab askerlere karşı bununla karşı koymaları emrini vermiş, değneklerin kılıçlara galebe çalacağını vadetmişti. Fakat askerler gelip çatışma başlamış ve taraftarları değneklerin bir işe yaramadığını görmüştür. Bunun nedenini sorduklarında bedâ ile açıklamıştır. Yani Allah ona değneklerin zafer kazanacağı müjdesini vermiş fakat son anda fikrini değiştirmişti. Bazı rivayetlere göre Ebu Hattab ve yanındakilerden bazıları çatışma sırasında öldürülmemiş, yakalanarak idam edilmiştir.

Hakkında var olan sınırlı bilgilerden yola çıkarak Ebu Hattab'ın yaşadığı dönemin koşullarında muhalefetini inançla destekleme çabası içinde olan koyu bir Abbasî muhalifi olduğu söylenebilir. Taraftar toplamak için ürettiği inançlar ve düşüncelerin bedelini canıyla ödemiştir. İnanç ve düşünceleri Hattabiyye fırkası olarak kendisinden sonra Şii gelenek içerisinde uzun süre yaşamıştır. Düşüncelerinin ve yönteminin yine bir Şii siyasi ve itikadi hareket olan İsmailiyye hareketi içerisinde yer aldığı bilinmektedir. Görüşlerinden dolayı 755 yılında Kufe Valisi İsa b. Musa tarafından taraftarlarıyla birlikte öldürülmüştür.

Kaynakça

1. Ebu Halef el-Kummi, *Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak*, Tahran 1963.
2. Eşari, *İlk Dönem İslam Mezhepleri Makalatu'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, Çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, İstanbul 2005.
3. https://alkafeel.net/islamiclibrary/aqad/almelal8/almelal8/04.html Erişim Tarihi:18.02.2019

4. İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel vel-Ehvai ve'n-Nihal*, thk. Ahmed Şemsüddin, Beyrut 1999.
5. İbnu'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Tarih*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri, Beyrut 1997.
6. İbn Nedim, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, Beyrut 1997.
7. Kummi ve Nevbahti, *Şii Fırkalar-Kitabu'l-Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, çev. Hasan Onat vd. Ankara 2004.
8. Muhammed b. Huseyn Iraki, *Şerhu Elfiyyeti'l-Iraki el-Musemma bi't-Tabsira ve't-Tezkira*, Trhz. Dar'ul-Kutub el-İlmiyye, Beyrut trz.
9. Onat Hasan, "Hattabiyye", *DİA*.
10. Şenzeybek, Aytekin *Ebu'l-Hattab el-Esedî ve Hattabiyye Fırkası*, Marife Dergisi. 15.sayı, Yıl, 2015.

İBNÜ'L-MUKAFFA (759)

Cahit Külekçi[1]

"İnsanlar gerektiğinde susarak, yeri geldiğinde konuşarak, yapabildiği en mükemmel riyakârlıkları ve dalkavukluğu sergileyerek yetkililere kendilerini beğendirmeye çalışırlar. Bu tür gerçekte yetersiz kimseler, tatlı dilleriyle vezirlere iltifatlar yağdıran, giyaplarında kendilerinin övülmesi için hilekârlıklara başvuran karaktersiz kişilerdir."

İbnü'l-Mukaffa

Hayatı

Asıl adı Rûzbih olan İbnü'l-Mukaffa'nın, Emevî halifesi Yezid b. Abdilmelik döneminde (720-724), İran'ın Cûr kasabasında doğduğu rivayet edilmektedir. Babası Dâdeveyh'in elinin çolak olması nedeniyle, bu anlama gelen el-Mukaffa lakabıyla tanınmıştır. Babası Arap kültüründen etkilenerek künyesini Ebu Amr olarak verse de o, İbnü'l-Mukaffa künyesiyle tanınmıştır.

Fars kültürünün hâkim olduğu bir coğrafyada dünyaya gelmesine ve henüz Müslüman olmamasına rağmen İbnü'l-Mukaffa, babasının desteğiyle Basra'daki Arap edebiyatçılardan dersler almış, dolayısıyla Fars kültürünün yanı sıra Arap-İslam kültürüne de uzak kalmamıştır. Nitekim İbnü'l-Mukaffa'nın ilerleyen

1 Doç. Dr., Katip Çelebi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı.

süreçte kısa bir zaman zarfında isminin duyulmasında bu çevrenin de etkisi bulunmaktadır. İbnü'l-Mukaffa, Arap-Fars kültürüne hâkimiyetiyle birlikte İslam düşünce tarihinin de en güçlü kişiliklerinden birisi haline gelmiş ve Arap nesrinin kurucuları arasında sayılmıştır.

Dîvânu'l-Harâc'ın kâtiplerinden olan babası Dâdeveyh gibi İbnü'l-Mukaffa da Basra'da kâtiplik görevinde bulunmuş, bu görevi dolayısıyla Emevîler döneminin sonlarında Irak Valisi Ömer b. Hübeyre'nin oğulları olan Basra ve Kûfe Valisi Yezîd ile Kirmân Valisi Dâvûd'un kâtipliklerini yapmıştır. Emevîlerden sonra Abbasîler döneminde de söz konusu memuriyetine devam eden İbnü'l-Mukaffa, Abbasîlerin ikinci halifesi Mansur'un isteği üzerine, daha önce Farsça'ya çevrilmiş bazı Yunan klasiklerini Farsça'dan Arapça'ya tercüme etmiş ve ismini de bu şekilde duyurmaya başlamıştır. İslamiyet'e geçişinin de bu dönemde olduğu belirtilmektedir.

Hanedân mensuplarının çocuklarının eğitimiyle de ilgilenen İbnü'l-Mukaffa'yı kısa sürede şöhrete kavuşturan ve ismini duyuran Hint Hükümdarı Debşelim'in emriyle veziri Beydebâ tarafından kaleme alınan ve aslı Sanskritçe olan *Kelîle ve Dimne* çevirisidir. Bundan başka İbnü'l-Mukaffa, Sâsânî Devleti'nin resmî salnâmelerinden faydalanılarak kaleme alınmış *Hudâynâmec (Siyerü Mülûki'l-Acem)* adlı Pehlevîce tarihin tercümesi ile *Kitâbü'l-Âyîn, Risâletü Tenser, Kitâbü't-Tâc fî Sîreti Enûşirvân, Kitâbü's-Segîserân, Kitâbü'l-Peykâr, Kitâbü Mazdek, Kitâbu'l-Mantık* gibi eserlerin tercümelerini de yapmıştır. Telif ettiği eserlerden bazıları da şunlardır: *el-Edebü'l-Kebîr, el-Edebü's-Sagîr, el-Edebü'l-Vecîz li'l-Veledi's-Sagîr, Risâletü's-Sahâbe, Hikemü İbni'l-Mukaffa,* vd. Ayrıca İbnü'l-Mukaffa'nın, *el-Muaraza li'l-Kur'ân* ismiyle Kurân-ı Kerîm'in bir benzerini yazdığı ya da buna teşebbüs ettiği ancak Hûd Sûresi, 44. âyetini okuduktan sonra bunu yapmaktan vazgeçtiği de iddia edilmektedir. Kanaatimize göre bu ve benzeri haberler, İbnü'l-Mukaffa'yı yıpratmak amacıyla üretilmiştir. Değilse o güne kadar İbnü'l-Mukaffa'nın ilgili âyeti görmediği, duymadığı gibi bir sonuç ortaya çıkar ki bu daha tuhaf bir durumdur.

Düşünceleri ve Tartışmalar

İbnü'l-Mukaffa'nın doğduğu, yetiştiği ve görev yaptığı dönemin siyasî çehresi ile coğrafî çevresi birlikte düşünüldüğünde, mevcut ortamın farklı veya eleştirel görüşlere açık olmadığı derhal anlaşılabilir. İktidar mücadelelerinin geçiş döneminin yaşandığı bir süreçte dinî ya da felsefî tartışmalardan ziyade kişilerin iktidar yanlısı olup olmadıkları sorgulanmakta, sair hususlar da buna bağlı olarak değer kazanmaktadır. Nitekim İbnü'l-Mukaffa'nın hem Emevîlerin yıkılışına, hem de Abbasîlerin kuruluşuna bürokratik düzeyde şâhit olması, anlaşıldığı kadarıyla pek de lehine olmamış, etnik kimliği dahi sonraki süreçte fikirlerinin ve faaliyetlerinin önüne geçmiştir.

Söz konusu bağlamda İbnü'l-Mukaffa'nın öldürülme sebebi ve biçimi hakkında birbirinden farklı rivayetlerin bulunmasını da biz bu duruma bağlamaktayız. Zira İbnü'l-Mukaffa'nın dinî söylemlerinin yanısıra Abbasî iktidarını ve dolayısıyla halife Mansur'u üstü kapalı da olsa eleştirmesi, öldürülme nedeni için yeterli görülmüştür.

İbnü'l-Mukaffa'nın gerek *Risâletü's-Sahabe*'sinde ve gerekse tercüme ettiği ayrıca katkı da sunduğu bazı eserlerinde geçen söz konusu eleştiriler üstü kapalı da olsa istibdât noktasında kesişmektedir. Kanaatimize göre İbnü'l-Mukaffa'nın dinî alana münhasır görüşleri de siyasî görüşleri paralelinde değerlendirilmiştir.

İbnü'l-Mukaffa, adı geçen risâlesinde halife Mansur'la sorunlar yaşayan Abbasîlerin kurucu güçlerinden Horasanlıları överken halifenin tebaa nezdindeki durumunu da şu şekilde ortaya koymaktadır:

"Bugün Emîru'l-Mü'minîn'in komutanlarından çoğunun sözleri, âmirlerinin söyledikleri şeyler ile aynıdır. Eğer Emîru'l-Mü'minîn dağlara yürü dese yürür, namazda kıbleye ters dön dese dönerler."

İbnü'l-Mukaffa'nın Ali şiasına karşı olan olumlu tavrı da Abbasî iktidarıyla arasının açılmasına neden olan faktörler arasında değerlendirilebilir.

"Emîru'l-Mü'minîn'e hatırlatılması gereken mühim bir konu da kendi âilesi, kardeşleri, amcazâdeleri, Abbas Oğulları ve Hz. Ali'nin soyundan gelen gençlerin durumudur. Bunların içinde öyle kimseler vardır ki eğer onlardan birine büyük ve mühim bir vazife verilirse, o makamı hakkıyla doldurur ve başkalarına da yardımcı olur."

İbnü'l-Mukaffa'nın siyasî görüşleri dikkatle incelendiğinde, bunların halifeye tavsiyeler mâhiyetinde olduğu açıkça anlaşılır. Dinî söylemlerinde ise çok daha farklı düzeyde tespitleri bulunmaktadır. İbnü'l-Mukaffa, dinî konuda insanların farklı farklı düşünmelerinin son derece doğal olduğunu beyan ederken, sünnet noktasında Irak ve Hicazlıların kendileri gibi düşünmeyenleri küçük gördüklerinden ve bu durumun da çeşitli hâdiselere sebep olduğundan bahseder;

"Bunlar arasında sünnete sarılmanın gerekliliğini iddiâ eden kimselere gelince, bunlar da sünnet olmayan şeyleri sünnet yapmaktadırlar. Bu durum öyle boyutlara varmaktadır ki, sünnet olduğu zan ve iddiâsıyla, hiçbir delil ve şâhit olmadan birisinin kanını dökmeye kadar gitmektedir. Yaptıkları kendilerine sorulduğunda, Resûlullah (as) ve Hulefâ-yı Râşidîn devrinde bu şekilde kan döküldüğünü söyleyememektedir. Onlara, 'Bu iddiâ ettiğiniz sünnet üzere hangi kan akıtılmış?' diye sorulduğu zaman, 'Abdulmelik b. Mervân veya bunun gibi bazı emirlerin böyle yaptığını' söylerler. Aslında bu gibiler, sadece kendi görüşleriyle amel ederler. Kendi görüşlerine bağlılıkları onları öylesi aşırılıklara götürdü ki bunlara hiçbir Müslüman'ın katılması mümkün değildir."

İbnü'l-Mukaffa, sünnet tasnifi altındaki ayrılıkların halife tarafından giderilmesini önerirken ısrarla değişik oluşumların zuhuruna da atıfta bulunmaktadır.

"Temennîmiz odur ki Emîru'l-Mü'minîn'in bu görüş ve uygulaması, farklılıkların ve değişik oluşumların birleşmesine vesîle olur. Daha sonra da bu uygulama, inşaallah her devrin yöneticileri tarafından tekrar yenilenir ve güncelleştirilir."

İbnü'l-Mukaffa, kıyamete kadar gerçekleşecek her durumun ve bu durumlarla ilgili her meselenin Allah tarafından karara bağlandığı görüşünü kabul etmez ve Allah'ın din göndermesin-

deki temel faktörü de bu duruma bağlar. Dinî herhangi bir konuda ihtilâf çıktığında ise re'ye başvurulması gerektiğini öneren İbnü'l-Mukaffa, bu yetkinin sadece halifenin elinde olduğunu söyleyerek, halifelere dinî temsil yetkisi de tanır. İstişâre ise ancak halife dışındakilerinin görüşlerinden ibarettir ve Kur'ân'ın kesin hükümleri dışında idare erkinin inisiyatifine bırakılmış olan meselelerde halife, doğru gördüğünü emredebilir, tebaanın da bunlara itaat etmesi gerekir. Her ne kadar İbnü'l-Mukaffa, bu görüşleriyle halifeye azamî derecede misyon yüklese de halkın siyasî iktidara mutlak itaat ve teslimiyet içinde olmalarını hatalı bulur. Ona göre böyle bir teslimiyet yalnızca Allah'a yapılır.

Yine aynı risâlede İbnü'l-Mukaffa, ahkâma ilişkin hususlarda verilen kararların bölgelere göre değişiklik göstermesinin doğru olmadığını ifade etmektedir. Hukuk sisteminin bütünlük arz etmesi gerektiğini vurgulayan İbnü'l-Mukaffa, bunu da ancak halifenin gerçekleştirebileceğini öne sürmektedir. Halife, delilleriyle birlikte ahkâma ilişkin hükümleri toplatmalı, değerlendirmeli ve birleştirmelidir. Öte yandan ulemâ da maddî açıdan desteklenmeli en azından bu yönde herhangi bir şeye ihtiyaç duymamalıdır.

Söz konusu risâlede malî ve siyasî yapıya ait öneriler de bulunmaktadır. Görebildiğimiz kadarıyla İbnü'l-Mukaffa bu te'lifinde kendi döneminin idarî, askerî ve malî durumları hakkında tespit ettiği bazı sorunları ve çözüm önerilerini dile getirirken Abbasî halifesi Mansur'u da kapalı biçimde eleştirmektedir. Esasında dönemin sorunlarının neredeyse tamamının çözümünü, doğrudan halifenin kudretine bağlıyor olmasından bu durum anlaşılabilmektedir. Kapalı biçimde eleştirmesinden maksadımız ise sadece halifenin adını zikretmemiş olmasından kaynaklanmaktadır.

İbnü'l-Mukaffa'nın *el-Edebü'l-Kebîr, el-Edebü's-Sagîr* isimli eserlerinin de tercüme olduğu iddia edilmektedir. Bu konudaki tartışmaları bir tarafa bırakacak olursak, tercüme dahi olsa, bu eserlerin Fars kültürünün hâkim unsurlarını taşıması İbnü'l-Mukaffa'nın çalışmalarının ileride İslam kültürüne karşı Fars kültürünü yayma gayreti ve Fars asabiyeti gütme olarak algılanması-

na sebep olacaktır. İnsanlara edep ve güzel ahlak kazandırmayı amaçlayan bu iki eserinde İbnü'l-Mukaffa'nın aklı, bilgiyi övdüğü, bu yönüyle de Yunan kültürünü çağrıştırdığı ifade edilmektedir. Şu halde İbnü'l-Mukaffa sadece Fars kültürünü değil aynı zamanda Yunan kültürünü de İslam kültürüne dâhil etmek isteyen bir keyfiyet içindedir.

Nitekim İbnü'l-Mukaffa'nın Pehlevîce'den Arapça'ya tercüme ettiği *Kitâbu'l-Mantık*'ın aslı Aristo'nun *Categorias, Peri Hermeneias* ve *Analitica* adlı eserleriyle Porphyrios'un *Isagoge* isimli kitabının çevirisidir. İbnü'l-Mukaffa'nın çevirisini yaptığı söz konusu eserlerde tasarruflarının olması da herhalde bazı noktalarda kendisine yöneltilecek suçlamalara zemin oluşturacaktır.

İbnü'l-Mukaffa'nın Fars kültürüne dair Arapça'ya çevirdiği birçok eserin İslam kültürüne karşı Fars kültürünü yayma gayreti ve Fars asabiyeti gütme olarak algılanması da bu olayın zuhuruna sebep olmuştur. Bir başka ifadeyle İbnü'l-Mukaffa'nın sahip olduğu ahlâkî erdemlerin yanı sıra, Arap-Fars dil ve kültürüne olan derin vukûfu gibi sebeplerle kendisini çekemeyenlerin kin ve husumetlerinin buna neden olduğu söylenebilir. Hâkezâ İbnü'l-Mukaffa'nın Yunanca'dan tercüme ettiği eserler sebebiyle de benzer şeylerle ithâm edildiği aktarılmaktadır.

İslam toplumunun dil ve düşüncesine, Fars kültürüne dair çevirileri ve Hint ve Yunan hikmetine dair eserlerle yeni açılımlar kazandırmak isteyen İbnü'l-Mukaffa'nın bu çalışmaları nedeniyle zındıklıkla suçlanması ise hâdisenin ayrı bir boyutudur. Esasen İbnü'l-Mukaffa özellikle Mazdek, Mani, Zerdüşt gibi Fars din ve inançlarına ait birçok kitabı Arapça'ya çevirerek veya telif ederek İran'ın kadim din ve inançlarını eleştirmek istemiş ancak görüldüğü üzere hayli farklı anlaşılmıştır.

İbnü'l-Mukaffa'nın yaşadığı dönemde İslamî ilimler henüz belirli bir usûl çerçevesinde ele alınarak tasnif edilmemişti. Tercüme faaliyetlerinin de henüz başladığı bir döneme tesadüf eden İbnü'l-Mukaffa'nın siyasî söylemlerinin yanı sıra dinî söylemlerinin herhangi bir değer taşıması veya bu bağlamda yaptı-

ğı tercümelerin derhal değerini bulması da beklenen bir hadise değildir. Belki de söz konusu durum doğal bir sürece tekâbül etmektedir ancak doğal olmayan husus, İbnü'l-Mukaffa'nın dinî yahut siyasî görüşlerinin kültürel düzeyde de olsa etnik kökeni öne sürülerek öldürülmüş olmasıdır.

İbnü'l-Mukaffa'nın eserlerinde, muhtemelen Yunan kültürüne bağlı olarak İslam'ın önemsediği değerler daha çok akla dayalı olarak işlenmiştir ancak onun eserlerinin hiçbirinde İslam'a aykırı bir görüş veya kendisinin zındık olduğunu gösteren bir delil öne sürülememiştir. Bu anlamda İbnü'l-Mukaffa'nın halifeyle veya daha geniş çerçevede devlet bürokratlarıyla yaşamış olduğu sorunlar, dinî söylemleri, dinin prensiplerine yaklaşım şekli bahane edilmiş ve ölüm süreci başlatılmıştır.

Ölümü

İbnü'l-Mukaffa risâlesinde halife Mansur'la sorunlar yaşayan Horasanlıları övmüş, Abbasîlerin kurucu güçlerinden birisi olan ancak daha sonraki süreçte Abbasîlerle sorun yaşayan Ali şiasına karşı da olumlu bir tavır takınmıştır. Emânnâme sorunu da buna eklenmiş ve İbnü'l-Mukaffa'nın trajik sonunu hazırlamıştır ve onun dinî görüşleri ya da temsil ettiği kültür bahane edilerek öldürüldüğü açıkça anlaşılmaktadır.

Abbasilerin kuruluşuna doğrudan etki eden ve son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed'i Zap Savaşı'nda mağlup ederek öldüren halife Mansur'un amcası ve Suriye valisi Abdullah b. Ali, veliahtlıktan uzaklaştırılacağını anlayınca Mansur'un halifeliğini reddederek isyan etmişti. Halife tarafından üzerine Ebu Müslim el-Horasânî kumandasında gönderilen orduya yenilince kardeşleri İsa ile Süleyman'ın himayesine sığınmıştı. Bunlar Mansur'dan Abdullah için af talebinde bulununca halife, yazılı olarak emân dilemeleri halinde Abdullah'ı bağışlayacağını vaat etmişti. Ancak vaadine rağmen emannâmenin bir açığını bulup Abdullah'ı mutlaka cezalandırmayı düşündüğü nakledilmektedir. İşte bu dönemde İsâ b. Ali'nin kâtibi olan İbnü'l-Mukaffa'nın söz konusu emânnâmeyi yazdığı ifade edilmektedir.

Halife Mansur, İbnü'l-Mukaffa'nın kaleme aldığı ve büyük bir zekâ eseri olan yorumlara kapalı, ağır şartlarla dolu bir üslûpla yazılan emannâmede açık bulamamıştır. Üstelik halifenin söz konusu şartlardan birini ihlâl ettiği takdirde karıları boş, köleleri âzat edilmiş, kendisine yapılan her türlü biatın bâtıl olacağı, bütün dinlerde kâfir sayılacağı gibi ağır şartlara da kızarak Basra Valisi Süfyân b. Muâviye'ye İbnü'l-Mukaffa'nın katledilmesi için talimat göndermiş, Süfyân da bu hükmü derhal yerine getirmiştir. Halifenin emriyle, 759 yılında Basra'da öldürülmüştür.

Nîşâbur valisi iken şehrin önceki valisi Mesîh b. Îsâ ile aralarında çıkan ihtilâfta Mesîh'in tarafını tuttuğu için İbnü'l-Mukaffa'ya düşman olan Süfyân'ın, İbnü'l-Mukaffa'nın organlarını birer birer kesip ateşe veya kuyuya attığı yahut onu bir hamama hapsederek öldürttüğü nakledilmektedir.

Kaynakça

1. Abdurrahman Bedevî, *et-Türâssü'l-Yûnânî fi'l-Hadâreti'l-İslamiyye*, Beyrut 1980.
2. Arjomand, Said Amir, "Abd Allah Ibn Al-Muqaffa And The 'Abbasid Revolution", *Iranian Studies*, 1994.
3. Cehşiyari, *el-Vüzera ve'l-Küttab*, Thk. Mustafa es-Sakkâ, Kahire 1980.
4. Demirci, Mustafa, "Abdullah İbnü'l-Mukaffa'nın 'Risâletü's-Sahabe' Adlı Risâlesi: Takdim ve Tercüme", *İSTEM*, Sayı: 12, Konya 2008.
5. Durmuş, İsmail, "İbnü'l-Mukaffa'", *DİA*.
6. Fahuri, Hanna, *İbnü'l-Mukaffa*, Kahire 1957.
7. Ferruh, Ömer, *İbnü'l-Mukaffa ve Kitâbü Kelîle ve Dimne*, Beyrut 1949.
8. Hüseyin Ali Cum'a, *İbnü'l-Mukaffa Beyne Hadareteyn: Kırae Fikriyye Nakdiyye ve Edebiyye*, Dımaşk 2003.
9. İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, Thk. Yusuf Ali Tavil, Beyrut 1986.
10. İbnü'l-Mukaffa, *Asaru İbni'l-Mukaffa*, Beyrut 1989.
11. İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, Beyrut 1978.
12. Kâsım er-Ressî, *Kitâbü'r-Red ale'z-zındîkı'l-laîn İbni'l-Mukaffa*, Nşr. Michelangelo Guidi, Rome 1927.
13. Kutluer, İlhan, "İbnü'l-Mukaffa'", *DİA*.
14. Kuzudişli, Ali, "İbnü'l-Mukaffa ve İslamî İlimlerin Oluşumundaki Rolü", *TİDSAD*, Sayı: 12, Elazığ 2017.

EBU HANİFE (767)

Fatih Mehmet Yılmaz[1]

"Siz dünya mevkileri kendisine sunulduğu halde bunları reddetmiş, işkence görmüş bir kimse aleyhinde nasıl söz söylersiniz. O, diğer insanların ardından koştuğu makamları kabul etmemiş ve hayatın kendisine sunduğu imkânlardan hep uzak durmuştur."

Abdullah b. Mübârek

Hayatı

Ebu Hanife künyesi ile bilinen Nûman b. Sâbit, Hanefî mezhebinin kurucusu ve İslam kültürünün iki ana çizgisinden rey geleneğinin en önemli temsilcisidir. Ailesinin Arap olmadığı hemen hemen kesinlik kazanmasına rağmen hangi millete mensup olduğu konusunda farklı fikirler söz konusudur. Babası Sâbit, Kûfe'de ipek ve yün kumaş ticâreti ile meşgul olmuş, Hz. Ali (ö. 661) ile görüşmüş ve ona fâlûzec denilen bir tatlı ikramında bulunması sebebiyle de Hz. Ali tarafından hem kendisi hem de soyuna bereket ve hayır duası edilmiştir.

Ebu Hanife, Emevî halifesi Abdülmelik (ö.705) devrinde Kûfe'de doğmuş ve ömrünün büyük bir bölümünü burada geçirmiştir. Küçük yaşta babasını kaybeden Ebu Hanîfe, Kur'ân-ı Kerim'in hıfzını İmam Âsım'da (ö. 745) tamamlamış kıraat ilmini de ondan

1 Dr. Öğr. Üyesi., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı.

öğrenmiştir. Ticâretten arta kalan zamanlarını önceleri ilme ve aklî araştırmalara ayırırken, yirmi iki yaşında Şa`bî'nin (ö. 722), *"Ulema ile görüşmeyi sakın ihmal etme. Ben senin çarşıya pazara değil âlimlerin ders halkalarına gitmeni istiyorum"* şeklindeki yönlendirmesi ile çok sayıda işçi-sanatkârın çalıştığı mağazasını ortağı Hafs b. Abdurrahman'a devrederek ilimle meşgul olmuştur.

Yaşadığı yer ve çağda pek çok bidat fırkalar ortaya çıkmış olmasına rağmen söz konusu gruplardan hiçbirisine bağlanmadan ilim tahsilinde bulunmuş öncelikle kelâm ilmine yönelmiş tir. Hatta İmam Şâfîi (ö. 820) Ebu Hanîfe'nin bu özelliğini dile getirmek için, *"Onun gibisini görmedim. Allah'a yemin ederim ki o, şu direk altındandır dese iddiasını ispat etmek için delil getirebilirdi"* demiştir. Daha sonra fıkıh ilmiyle iştigal etmiş, Arap dili ve edebiyatı ile ona dair ilimleri öğrenmiş bir taraftan da hadis hıfz etmeye başlamıştır.

Ebu Hanife'nin kendilerinden ilim öğrendiği sâhâbi isimlerine kaynaklarda işaret edilmiş, o bu yönüyle dört büyük mezhep imamı arasında ashâbtan bazılarını görme özelliği ile öne çıkmıştır. Enes b. Mâlik (ö. 712) ile defalarca görüşmüş, Abdullah b. el-Hâris b. Cüz` ez-Zebîdî (ö. 775), Abdullah b. Ebî Evfâ (ö. 706), Sehl b. Sa'd (ö. 710), Âmir b. Vâsile (ö. 718) gibi sahâbîlerle de karşılaşmıştır.

Kendilerinden istifade ettiği âlimlerin sayısı dört bine kadar ulaşmış, bunlar içinde de en önde geleni Hammâd b. Ebî Süleymân (ö. 737) olmuştur. Ebu Hanife on sekiz veya yirmi sekiz yıl gibi uzun bir süre hocası Hammâd b. Ebî Süleymân'ın meclisinde öğrencilik yapmış, ona olan saygısı sebebiyle ayrı bir ders halkası oluşturmamıştır. Bu arada İbrâhim en-Nehaî (ö. 714), Şa`bî, Alkame b. Kays (ö. 682) gibi büyük tâbiûn âlimlerden de ders almıştır. Zeydiyye mezhebinin lideri Zeyd b. Ali (ö. 739) ve kardeşi Muhammed el-Bâkır'dan (ö. 732) da ilim tahsil etmiş ayrıca Ca`fer es-Sâdık (ö. 765) ile görüşmüş ve onunla fikir alışverişinde bulunmuştur. Hammâd'ın ölümü üzerine onun yerine geçmiş ve görevini de büyük bir başarıyla yerine getirmiştir.

Ebu Hanife, ticâretle meşgul olması sebebiyle toplumun ihtiyaçlarını daha iyi tanıma fırsatı elde etmiş, bu durum sonraları mezhepleşen görüşlerinin büyük insan toplulukları tarafından benimsenmesinde de etkili olmuştur. Ebu Hanîfe'nin önde gelen talebeleri arasında, İmam Ebu Yûsuf (ö. 798), İmam Muhammed (ö. 805), Züfer (ö. 775), Nuh b. Ebî Meryem (ö. 789), Vekî` b. el-Cerrâh (ö. 812), Abdullah b. el-Mübârek (ö. 797) ve Ebu Mutî` el-Belhî (ö. 814) bulunmaktadır. Ebu Hanîfe'ye nispet edilen eserler arasında ise, *el-Fıkhu'l-ekber, el-Fıkhu'l-ebsat, el-Müsned, el-Âlim ve'l-Müteallim, Risâle ilâ Osmân el-Bettî, el-Vasıyye* ve *el-Kasîdetü'l-kâfiye (en-Nu`mâniyye) fî medhi'n-Nebî* bulunmaktadır.

Düşünceleri Ve Tartışmalar

Kelâm ve fıkıh gibi ilimlerin kurucusu addedilen, İslam'ı anlamada nassın yanında akla önem vererek onu dinin kaynakları arasında sayan Ebu Hanife kadar içtihatta bulunan bir başka âlimin bulunmadığını söylemek abartı olmaz. Taklitçi olmaması ve taassuptan uzak durması ile tanınan Ebu Hanîfe'nin oluşturduğu hukuk sisteminin etkileri sadece İslam dünyası ile sınırlı kalmamış, yabancı kültür ve medeniyetlere kadar da uzanmıştır. O, herhangi hukûkî bir problemle karşılaştığında meselenin hükmünü önce Kur'ân-ı Kerim'de aramış, konuyla ilgili bir neticeye ulaşamadığında sıhhat şartlarını kendisinin tespit ettiği hadislere müracaat etmiştir. Ebu Hanîfe, içinde yaşadığı bölgenin sosyal ve kültürel şartları sebebiyle oraya ulaşan rivâyetlere karşı her zaman temkinle yaklaşmıştır. Bu tavrının yanı sıra hayatı boyunca gerek oluşturduğu düşünce sistemi ve gerekse de şahsına yönelik değişik ithamlara uğramıştır.

Ebu Hanife, muhalifleri tarafından kimi zaman re'y ve içtihatlarında herhangi bir kural tanımayan bir fıkıhçı, kimi zaman mürcîî, kimi zaman kıyas metodunu hadislere önceleyen bir akılcı, bazen sünnet ve hadise gereken önem ve değeri vermeyen sünnet/hadis düşmanı, bazen bir zındık, bazen Kur'an'ın mahlûk olduğunu savunan bidatçi olmakla ve bazen de küfre düşmekle itham edilmiştir. Özellikle de iman ve iman-amel iliş-

kisi hakkındaki yaklaşımları onun Mürcie mezhebinin Kûfe'deki temsilcilerinden biri olduğu iddiasına yol açmıştır. Ancak Ebu Hanîfe, *"Mürcie'nin dediği gibi, 'iyiliklerimiz makbul, kötülüklerimiz ise affedilmiştir' demeyiz"* sözüyle mürciî olduğu yönündeki ithamları reddetmiştir. Aynı zamanda o, inanç konularında ehl-i bidat ile münakaşa etmiş, itikâdî görüşleri ile Ehl-i Sünnet îtikâdının oluşmasına kaynaklık etmiştir.

Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığına dair tartışmaların yaşandığı ilk dönemlere de tesadüf eden Ebu Hanîfe, Allah'ın kelâm sıfatını ve Kur'ân'ı gayr-ı mahlûk; Kur'ân'ı telaffuz etmek, okumak ve yazmak gibi fiilleri ise mahlûk olarak nitelemiştir. Nitekim kendi ifadesiyle, *"Kur'ân-ı Kerîm, Mushaflarda yazılı, kalplerde mahfuz, dillerde okunan ve Hz. Peygamber'e indirilen Allah kelâmıdır. Bizim Kur'ân-ı Kerîm'i telaffuzumuz, yazmamız ve okumamız mahlûk fakat Kur'ân mahlûk değildir"* demesine rağmen Kur'ân mahlûktur fikrini savunduğu gerekçesiyle de cehmî olarak nitelenmiştir.

Hadis konusunda da Ebu Hanife ile ilgili, *"Hadis ilminde sermayesi azdı, rivâyet ettiği sahîh hadis sayısı on, on yedi veya yirmi küsur kadardı; hadiste zayıf, yetim ve kötürüm idi"* gibi ifadeler kullanılmıştır. Ancak fıkhî malzemenin büyük bir kısmını hadis ve sünnet teşkil ettiği için fakîh olan Ebu Hanife'nin hadisten müstağni kalamayacağı açıktır. Nitekim İmam-ı A'zam'ın meclisinde hadis okunduğunu gören Kûfeli biri, *"Bırakın şu hadisleri, Kitâbullâh'ı esas alın"* deyince o, adamı sert bir dille azarlamış ve şu sözleriyle tepki göstermiştir, *"Şayet sünnet olmasaydı, hiç birimiz Kur'ân'ı anlayamazdık."* Yine Osmân el-Bettî (ö. 760)'ye gönderdiği mektupta; öğrenilen ve insanlara öğretilen en faziletli bilginin sünnet olduğunu hatırlatarak kendisinin de bu hususu ciddiye alması gerektiğini öğütlemiştir. Ayrıca Ebu Hanife'nin cerh ve ta'dîl alanındaki görüşlerinin hadis otoritelerince kabul gördüğü, hatta bu ilmi tesis edenler arasında bulunduğu da bilinmektedir. Nitekim Muhammed Murteza ez-Zebîdî'nin (ö. 1791) ifadesiyle, *"Müçtehit imamlar arasında hadis rivâyeti konusunda en titiz ve ihtiyatlı olan Ebu Hanîfe'dir. Hadisleri alırken ve değerlendirirken ileri sürdüğü ağır şartlar onun verasından kaynaklanmaktadır"* ifadeleri de bu gerçeği ortaya koymaktadır. Özelikle

de kendi meclisinde yetişen öğrencilerin İslamî ilimlerde üstlendikleri rolleri göz önünde bulundurulduğunda Ebu Hanife'nin ilmine ve şahsiyetine yönelik ileri sürülen ithamların meydana getirdiği şüpheler kendiliğinden bertaraf olacaktır. O, cehâletleri sebebiyle kendisine kötü söz söyleyenlere hakkını helâl etmesine rağmen, âlimlerin kendisi hakkında yaptıkları dedikoduların iz bırakacağını beyan ederek onların durumlarının müşkil olduğunu ifade etmiştir.

Ölümü

Her zaman haklı gördüğü düşünceleri savunan Ebu Hanîfe, Emevîlere karşı Abbâsileri, onlara karşı da Ali evladını desteklerken hep bu tavrını ortaya koymuş, kalben bağlı olduğu Ehl-i beyt'e karşı yapılanları açıktan tenkit etmiştir. Ebu Hanîfe'nin ilmî otoritesini ve insanlar üzerindeki etkisini bilen yöneticiler onun bu gücünden yararlanmak istedilerse de bunda başarılı olamamışlardır. O, Emevî ve Abbâsî yöneticilerinin kendisine teklif ettikleri görevleri reddetmiş, bu sebeple de yöneticilerin menfî tutumlarıyla karşılaşmış ve eziyetlere maruz kalmıştır. Nitekim Emevilerin Irak valisi Yezîd b. Ömer b. Hubeyre'nin (ö. 750) Kûfe kadılığı ve beytülmal idareciliğine ilişkin sunduğu teklifi kabul etmeyince hapse atılmış, haksızlığa ve işkencelere maruz kalmıştır. Hatta İbn Hubeyre'nin Ebu Hanîfe'yi her gün kırbaçlatacağına dair yeminine karşılık, *"Onun bu dünyada bana kırbaç vurması, benim için âhiretteki demir kamçılardan daha iyidir"* karşılığını vermiş ve kendisine tevdî edilen görevi üstlenmekten kaçınmıştır. Neticede sağlığının bozulması üzerine hapisten çıkartılmış, akabinde Mekke'ye gidip ilimle meşgul olmuş ve İbn Abbâs'ın talebeleriyle görüşmüştür.

Abbâsiler'in yönetime gelmeleri ile birlikte Mansûr döneminde Kûfe'ye dönmüş, halîfeye biat ettiğini ifade etmiş, daha sonra da diğer fakihler adına yaptığı konuşmada biatını yenilemiştir. Ancak Ebu Hanife yaptığı bu konuşmada adâlet ve doğruluktan hiçbir şekilde ayrılmayacağını biat şartı olarak ileri sürmüştür. Abbasiler döneminde belli bir süre Kûfe'de ders vermeye devam

eden Ebu Hanîfe, Ebu Ca`fer el-Mansûr'un (ö. 767) Ehl-i Beyt ile mücadelesinde Ali evladını desteklemiştir. Onun bu tavrı üzerine halife Mansûr, toplum üzerinde önemli bir nüfûzu olan Ebu Hanîfe'yi sıkı takibe almış, kendi safına çekmek ve onun gücünden yararlanmak için de ona Bağdat başkadılığı teklifinde bulunmuş, Ebu Hanife ise bu görev için liyâkat ve ehliyet sahibi olmadığını ileri sürerek söz konusu talebi kabul etmemiştir. Ayrıca bu dönemde Kûfe'de bulunan Süfyân es-Sevrî (ö. 778), Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ (ö. 765) ve Şerîk b. Abdullah en-Nehaî (ö. 794) gibi âlimler ile Ebu Hanife arasında zaman zaman tartışmalar çıkmış hatta İbn Ebî Leyla, kendisine ters düşen fetvaları sebebiyle Ebu Hanîfe'yi fetva vermekten engellemeye çalışmış ve bu konuda şehrin valisinden istekte dahi bulunmuştur.

Halife Ebu Ca`fer Mansûr'un amcası Abdüssamed'in (ö. 801), *"Kendine karşı yüz bin kılıç çektirmiş oldun, bu adam şarkın ve Irak'ın fakîhidir"* sözlerine rağmen hapse atılmış, her gün dövülmüş ve işkence görmüştür.

Ebu Hanife'nin, 767 yılında dayak ve işkence nedeniyle veya zehirlenerek hapiste öldüğü, yine gördüğü işkenceler sebebiyle bitkin düşmesi üzerine son günlerinde hapisten çıkartılarak gözaltında tutulurken vefat ettiği de nakledilmektedir. Ebu Hanîfe, *"Beni gasp edilmemiş topraklara gömün"* şeklindeki vasiyeti ile de adeta yapılan haksızlıklara ölümünden sonra da karşı çıkmayı sürdürmüştür. Nitekim Ebu Hanîfe'nin bu vasiyetini duyan Halife Mansur, *"Bedenin gibi cesedin de bana karşı"* demek zorunda kalmıştır.

Ebu Hanife'nin cenaze namazını Bağdat kadısı Hasan b. Imâre kıldırmış, cenaze törenine ise elli bin hatta daha fazla kişi katılmış ve oluşan izdiham sebebiyle de defin işlemleri ikindi sonrasına kadar sürmüştür. Defnedildikten sonra da insanlar yirmi gün süreyle kabri başında cenaze namazını kılmaya devam etmişler ve naaşı vasiyeti üzerine Bağdat'ta Hayrüzan kabristanına defnedilmiştir. Kabri, bu gün Bağdat'ta "A`zamiyye" denilen mevkide bulunmaktadır.

Kaynakça

1. Aynî, *Megâni'l-ahyâr fi şerhi esâmî ricâli meâni'l-asâr*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâîl, 1. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1427/2006.
2. Bağdâdî, *Târihu medîneti's-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma`rûf, 1. Baskı, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, Beyrut 2001/1422.
3. Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-ekber*. Matbaatü Meclisi Dâiratü'l-Meârif, y.y. 1342.
4. _____ *Risâle Ebî Hanîfe ilâ Osmân el-Bettî âlimü ehli'l-basra.* thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. y.y. 1368.
5. Hârisî, Muhammed Kâsım Abduh el-Hârisî, *Mekânetü'l-İmâm Ebî Hanîfe beyne'l-muhaddisîn*, Pakistan ts.
6. İbn Abdülber, *el-İntikâ fi fezâili's-selâseti'l-eimmeti'l-fukahâi Mâlik ve'ş-Şâfiî ve Ebu Hanîfe*, Mektebetü'l-Kudsiyye, Kâhire 1350.
7. Kevserî, Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî, *Te'nîbü'l-hatîb alâ mâ sâkahû fi tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb*, yy. 1990/1410.
8. Leknevî, *er-Ref" ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta`dîl*, thk. Abdülfettâh Ebu Gudde, Mektebetü İbn Teymiyye, yy. ts.
9. Nu`mânî, *Mekânetü'l-İmâm Ebî Hanîfe fi'l-hadis*, neşr. Abdülfettâh Ebu Gudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut 1416.
10. Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Âlimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, Türkiye Diyanet Vakfı, 4. Baskı, Ankara 2014.
11. Pekcan, Ali, *"İmam A`zam Ebu Hanîfe'nin Kişisel ve Toplumsal Yaşamına Bir Bakış"*, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi İmâm-ı Azam Ebu Hanife Özel Sayısı, sy. 19, 2012.
12. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbuhu*, 2. Baskı, Âlimü'l-Kütüb, Beyrut 1985/1405.
13. Süyûtî, *Tebyîzü's-sahîfe bi menâkıbı Ebî Hanîfe*, thk. Mahmûd Muhammed Mahmûd Hasan Nassâr, 1. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990/1410.
14. Uzunpostalcı, Mustafa *"Ebu Hanife"*, DİA., X, İstanbul 1994.
15. Ünal, İsmail Hakkı, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Metodu*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2010.
16. Yavuz, Yunus Vehbi *"Ebu Hanife'yi Tanımak"*, İslamî Araştırmalar Ebu Hanife Özel Sayısı, c. 15, s. 1-2, 2002.
17. Zebîdî, *Ukûdü'l-cevâhiri'l-münîfe fi edilleti mezhabi'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 1. Baskı, el-Matbaatü'l-Vataniyye, İskenderiyye 1292.

SALİH B. ABDÜLKUDDÛS (783)

Tuğba Şahbaz[1]

"İnsanlığın muhteşemliği düşüncelerinin gücünde yatar."

Pascal

Hayatı

Aslen Fars kökenli olan Salih b. Abdülkuddûs, Ezd veya Esed kabilesinin mevlasıdır. Basra'da dünyaya gelen Salih b. Abdülkuddûs'un hayatına dair kısıtlı bilgiye sahibiz. Bununla birlikte hayatının ilk döneminde kelamî tartışmaların yaşandığı ortamlarda bulunması ve Vasıl b. Atâ gibi Mu'tezilî âlimler ile irtibatı olduğu bilinmektedir. Erken dönemde inşa edilen bu zihnî altyapının ilerleyen yıllardaki bir takım görüşlerine zemin hazırladığı düşünülebilir. Salih b. Abdülkuddûs'e dair bir diğer bilgimiz de onun Emevî halifesi Mervan b. Muhammed (744-750)'in hocalığını yaptığı rivayetidir.

İslam tarihindeki tercüme faaliyetlerinin içerisinde yer alan Salih b. Abdülkuddûs, Farsça eserlerin tercümesinde yer almıştır. Ona *"şairlerin bilgesi"* anlamında *"Hakîm eş-Şu'âra"* lakabının verildiği rivayet edilmiştir. Yazdığı şiirler kısa haline getirilerek başkaları tarafından da okunmuştur.

---

1 Arş. Gör. Yozgat Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Anabilim Dalı

Salih b. Abdülkuddûs, Basra'da camilerde vaazlar vermiş, dini içeriğe sahip kıssalar ve şiirlerle halkı bilgilendirmiştir. Hanedan değişiminin ardından, muhtemelen Emevîlere duyduğu yakınlık sebebiyle, Abbâsîler döneminde devlete bağlı bir vaiz olarak görev almamış, faaliyetlerini resmî bir unvanı olmadan sürdürmüştür. Bu dönemde Abbâsî hilafetinin beklentileri ve talepleri doğrultusunda vaazlar vermemesinin halifelerin tepkisini çektiği ve bunun zındıklıkla itham edilmesinin arkasında yatan sebep olduğu düşünülmektedir.

Düşünceleri ve Tartışmalar

Salih b. Abdülkuddûs hakkında iki farklı rivayet bulunmaktadır. İlki onun sünnî bir Müslüman olduğudur. Şiirlerinde dünya hayatının geçiciliğine, takva sahibi olmaya, ahiret için çalışmaya ve insanlara karşı iyi davranmaya yönelik öğütler vermiştir. Halkın dikkatini hadisler, kıssalar ve şiirlerle dinî konulara çekmek istemiş ve vaizlerin görevi olan halkı bilinçlendirme faaliyetlerine bu şekilde katkıda bulunmuştur. Bir kişinin dinî meselelerde bilgi sahibi olması ve kendisine verilen görevleri yerine getirebilmesi vaiz seçilmesindeki temel etkenlerdendir. Salih b. Abdülkuddûs'ün de bu görevi icra etmesi hasebiyle ayet ve hadis gibi İslamî bilgi kaynaklarına hâkim olduğu düşünülmektedir.

Salih'in hakkında kaydedilen diğer rivayet ise zındık olduğuna dairdir. Onun, özellikle kelamî tartışmalar sebebiyle zihninin karıştığı ve sonuçta Maniheizm'den etkilenerek düalist bir anlayışa sahip olduğu veya yine Mani dininden kaynaklı olarak septisizme kayan görüşlerinin olduğu iddia edilmektedir. Ona dair böyle bir algının varlığında kendisine ithaf edilen *Kitabü'ş-Şükûk* isimli kitapta yer aldığı iddia edilen fikirler etkili olmuştur. Kitabın içeriğine dair yorumlara dayanak olarak Salih b. Abdülkuddûs ile Huzeyl el-Allaf (ö. 849) arasında geçen bir diyalog gösterilmiştir. Buna göre Huzeyl, Salih'in oğlunun ölümüne üzülmesinin sebebini sorduğunda Salih, oğlunun kitabını okuyamamış olmasını göstermiştir. Huzeyl bu kitabın ne olduğunu sorduğunda ise Salih *"benim yazdığım bir kitaptır kim onu okursa*

şüpheye düşer, o kadar ki kendi varlığından bile şüphe eder" cevabını vermiştir. Salih b. Abdülkuddûs'ün bu cümlesinden dolayı onun septik görüşlere sahip olduğu düşünülmüştür.

Salih b. Abdülkuddûs'ün düalist görüşleri olduğu düşüncesi ise yine şiirlerinde yer verdiği konulardan çıkarılmıştır. Ayrıca ayet ve hadisleri çarpıtarak mananın çok ötesinde anlamlarla halkın itikadını bozduğu iddia edilmiştir. Ona dair bir diğer görüş de Şuubiyye hareketi içerisinde de yer aldığıdır. Şuubiyye'nin Araplara olan düşmanlığının son haddinde İslam'a karşı da bir düşmanlığa dönüştüğü ve Salih'in de bu düşünceyi benimsediği dillendirilen iddialar arasındadır. Salih'in Müslüman gibi görünüp aslında eski inancını devam ettirdiği görüşünü destekleyen bir rivayete göre, bir seferinde onun herkesle birlikte namaz kıldığını görenler şaşkınlıklarını gizleyememiştir. Bunun üzerine Salih b. Abdülkuddûs *"bu ülkemin âdeti, bedenimin bir alışkanlığı, ehlimin ve çocuklarımın selameti içindir"* cevabını vermiştir. Özellikle bu son rivayetin onun zındıklığına delil teşkil etmesi amacıyla üretilmiş olma ihtimali gözden uzak tutulmamalıdır.

Salih b. Abdülkuddûs'ten gelen bazı hadis rivayetleri de bulunmaktadır. Rivayetlerinde diğer dinlere dair içeriklerin olduğu iddia edilmiştir. Salih, kimilerine göre sika kabul edilirken, kimileri ise onun rivayet ettiği hadislere şüphe ile yaklaşmıştır. Salih b. Abdülkuddûs'e dünyanın geçiciliği ve ahlaki erdemler gibi konulardan bahseden Kasîde-i Zeynebiyye adlı bir eser atfedilmektedir. Fakat eserin kim tarafından kaleme alındığına dair kesin bir kayıt bulunmadığından bu konuda net bir ifade kullanılamamaktadır. Zira eserin aidiyeti Hz. Ali'ye de atfedilmiştir.

Ölümü

Vaizlerin şiirler ve kıssalar vasıtası ile propaganda yapabiliyor olmaları Abbâsî hanedanını onların aleyhlerine bir faaliyet içerisinde olabilecekleri hususunda tedirgin etmiştir. Neticede vaizler halkla her an birlikte olabiliyor ve görüşlerini halkın daha rahat anlayacağı ve içselleştirebileceği şekliyle sunuyorlar-

dı. Bu noktada Abbâsî merkezi yönetimi, kendine karşı herhangi bir oluşuma gidilmemesi için vaizleri devlet adına çalışan kişiler haline getirip resmî ideoloji çerçevesinde halka yön verilmesini hedeflemiştir. Fakat bunların hepsi devlet namına çalışmıyordu. Bağımsız olan bir kısmının zındıklıkla itham edilerek öldürülmesi, Salih b. Abdülkuddûs'ün de aynı şekilde itham edilerek öldürüldüğünün düşünülmesine sebep olmuştur.

Salih b. Abdülkuddûs'ün hangi halife döneminde ve nasıl öldüğüne dair farklı rivayetler bulunmaktadır. Bir rivayete göre Salih, zındıkların öldürüldüğü haberini alınca Şam'a giderek gizlenmiş fakat yakalanarak Abbâsî halifesi Mehdi (775-785) tarafından sorgulanmıştır. Salih b. Abdülkuddûs bu yargılamada kendisine isnat edilen zındıklığın doğru olmadığını söylemiş ve ithamları kabul etmemiştir. Halife Mehdi ile aralarında geçen konuşmanın birinde Mehdi, Salih'i dinledikten sonra onun masum olduğunu düşünmüş fakat sonrasında Salih'in yazdığı şu şiiri okuyarak Salih'in huyundan vazgeçmeyeceğini düşünerek öldürmüştür:

"Yaşlanan kimse mezarında üstü toprakla örtülünceye dek huyunu terk etmez.

Pişman olduğunda ise, bitap düşmüş kimsenin yerine çökmesi gibi cehaletine geri döner."

Diğer bir rivayette ise Mehdi, Salih'e zındıklara ait olan bir kitabı vererek okumasını istemiş, Salih b. Abdülkuddûs halifeye kitabı okuyup okumadığını sorduğunda öncelikle okumadığını söyleyen halifeyi bilmediği bir şey hakkında bir kişiyi itham etmekle suçlamıştır. Halife Mehdi'nin kitabı okuduğunu söylemesi üzerine Salih bu kez de Halife'nin kitabı okuyarak zındık olmadığını kendisinin de kitabı okuyarak zındık olmayacağı kıyasını yapmıştır. Sonrasında ise Halife Mehdi'nin yukarıdaki rivayette geçen şiiri okuyarak Salih'i öldürttüğü veya bizzat kendisinin öldürdüğü kaydedilmiştir. Salih b. Abdülkuddûs'ün cesedi Bağdat'ta bir köprü üzerine asılmıştır.

Kaynakça

1. 'Athamina, Khalil, "el-Kasas: Doğuşu, Dini Temeli ve İlk Dönem İslam Toplumu Üzerindeki Sosyo-Politik Etkisi", çev. Hasan Cirit, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 5, 27-48, 2002.
2. Akdağ, Ahmet, "Mehmet Sabri Yetkin'in Kasîde-i Zeynebiyye Üzerine Yazdığı "En-Nasîhatü'l-Edebiyye fî Şerhi'l-Kasîdeti'z-Zeynebiyye" Adlı Şerhi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. V, s. 57, 484- 526, 2017.
3. Apak, Adem, "Şuûbiyye Hareketinin Tarihi Arka Planı ve Tezâhürleri: Asabiyyeden Şuûbiyyeye", *İstem*, c. VI, s. 12, 17-51, 2008.
4. Chokr, Melhem, *İslam'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, çev. Ayşe Meral, Anka Yayınları, İstanbul, 2002.
5. Demirci, Mustafa, "Mu'tezile'nin İslam Medeniyetine Katkıları -Cedel, Tercüme ve Tabiî Bilimlerdeki Rolü-", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi*, c. III, sayı 3, Mu'tezile Özel Sayısı, 109-130, 2003.
6. Er, Rahmi, "Salih b. Abdülkuddûs", *DİA*.
7. Gözütok, Şakir, *İslam'ın Altın Çağında İlim*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2012.
8. Gültekin, Aladdin, "Ravzatu'l-'Ukûl Adlı Eserde Geçen Mesel Örneklerine Dair bir İnceleme", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. VI, s. 5, 3122-3139, 2017.
9. Numanoğlu, İsmail, *Abbasilerin İlk Döneminde Zındıklık Hareketi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2011.
10. Yaltkaya, M. Şerefeddin, "İslam'da İlk Fikrî Hareketler ve Dinî Mezhepler", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, c. III, s. 12, 1-20, İstanbul, 1929.

BEŞŞÂR B. BÜRD (784)

Edip Akyol[1]

"Beşşar, kendi döneminin en büyük şâiri ve Arap şiirinin gelmiş geçmiş bütün zamanların en büyük dehalarından biriydi"

Melhem Chokr

Hayatı

Ebû Mu'âz Beşşâr b. Bürd, kendi döneminin en büyük şâiri ve Arap şiirinin gelmiş geçmiş bütün zamanların en büyük dehalarından biri olmakla birlikte şiirleri örnek olarak kullanılan son Arap şairidir. Câhız, onun bir şâir, belâğatçi ve ünlü *"Resâil"in* yazarı olduğunu söyleyerek, şiirinin bazen Ma'arrî'nin düzeyinde bir bilgenin şiiri gibi olduğunu ifade eder.

Her ne kadar şiirlerinde Sâsânî hânedanına mensup bir aileden geldiğini ve Bizans İmparatoru Kayser ile akraba olduğunu beyan etse de 7. asrın son yılarında orta halli bir ailede kör olarak doğmuş, İran asıllı bir mevlâ idi.

Beşşâr "muhdesûn" olarak bilinen akımın kurucusu kabul edilmekle birlikte şiirdeki klasik konuların dışına çıkarak dönemin yadırgadığı yenilikler getirmiş, özellikle şiir ile felsefeyi buluşturarak yeni bir çığır açmıştır. O, şiiri gündelik hayatın bir par-

1 İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı.

çası haline getirmeyi başarmış; o günün insanları için bir sevinç veya teselli kaynağı olmuştur. Özellikle halk ile iç içe olduğundan insanları yakından tanımış ve kör olmasına rağmen onların hayatlarını gözü görenlerden daha iyi bir şekilde tasvir etmiştir.

Câhiliye devri ve İslamî dönemin en çok şiir söyleyen şairlerinden biri olarak nam salmış olan Beşşâr, 1200 kaside söylediğini bizzat kendisi ifade etmiştir. Lâkin sergilediği tavırların İslam karşıtı olarak görülmesi, sefahati, düşünceleri nedeniyle zındıklıkla itham edilmesi ve en önemlisi de herkesi hicvetmesi sebebiyle şiirlerinin ancak bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir. Bunların bir bölümü antolojilerde yer almış ve maalesef çok az bir kısmı da divan olarak bir araya getirilebilmiştir ve *'Dîvân-ü Beşşâr b. Bürd'* olarak yayımlanmıştır.

Düşünceleri ve Tartışmalar

Beşşâr b. Bürd, hem Emevî hem de Abbasi devirlerini görmüştür ancak edebi şöhretini Abbasîler'in ilk asrında kazandığı görülmektedir. Hazzı ön planda tutan bir ahlâk anlayışına sahip olan ve bunu şiirlerinde işleyen Beşşâr, inanç açısından mezhepler arasında gel-gitler yaşamış, hatta bundan ötürü çeşitli ithamlara maruz kalmıştır. Mamafih, şiirlerinde Zerdüşt dinine ait motifler kullanmasından dolayı zındıklıkla suçlanmıştır. İlk zamanlar Mu'tezile ile hemhal olan ve onların yandaşı olduğu dönemde Beşşâr'ın; "Vâsıl b. Ata" ve İbn Ebil-Avca'nın yanı sıra Basra'nın **"altı mütekellim"**inden biri olduğu rivayet edilmektedir. Ancak, Hz. Peygamber'den sonra herkesin sapıttığını iddia ederek halkı tekfire kalkışması ve ateşin topraktan üstün olduğu gerekçesiyle Âdem'e secde etmeyen İblis'i savunmasından dolayı Vâsıl b. Atâ, Beşşâr'ın zındık olduğuna hükmederek öldürülmesi gerektiğini söylemiştir. Bu yüzden iki kez Basra'dan sürgün edilmiş, ancak uzun bir süre sonra -sürgün edilmesine neden olanların ölümünden sonra- Basra'ya dönebilmiştir.

Beşşâr b. Bürd gibi şüpheci bir yapıya sahip birini çözümlemek ve inancıyla ilgili gerçek tutumunu ortaya koymak kolay

değildir. Bu nedenle bu konudaki rivayetler birbiriyle çelişir vaziyette olup Beşşâr'ın dînî düşüncesine ilişkin tatmin edici bir bilgi sunamamaktadır. Rivayetlere bakıldığında, dini ve itikadi anlamda kararsız bir tutum sergileyen Beşşâr, eşref saatinde Şu'ûbi idi. Bazen Ukayl *mevlâsı* olduğunu bazen de (Bekr'den) Sadûs *mevlâsı* olduğunu söylerdi. Zaman zaman Mudar'ın şerefine şiirler yazar bazen de *Urayblarla* alay ederdi. Hatta bazılarına göre *'mevâlî'* sistemini reddeder insanları da bu sistemi reddetmeye teşvik ederdi.

Mesela şu dizelerinde kavmini Araplara mevlâ olmaktan vazgeçmeye ve sadece Allah'ın mevlâsı olmaya çağırmıştır:

"Onların bir kısmı zavallı Arapların mevlâsı olduğu halde ben, yücelik sahibi Allah'ın mevlâsı oldum. O halde sen faziletine sahip ol ve bununla iftihar et.

Senin efendin, güzel davranışların sahibi olan bütün Temim kabilesinin fertlerinden ve hac ibadetinin yerine getirilmesiyle vazifeli Kureyşliler'den daha cömert ve daha şereflidir.

Sen bir savunma ihtiyacı duymaksızın mevlan Allah'a dön. Ben senin en yüce, en büyük olan Mevla'nı her turlu yakışıksız sıfatlardan tenzih ederim".

Beşşâr, aşk ilişkilerinin tasvirinde kutsallığa ait bir terminoloji kullanması nedeniyle tepkilere maruz kalmıştır ve bu durum o günün Ahlâk Denetimcileri'ni endişelendirmiş ve "Bu körün şiiri ahlâksızlığa teşvik etmektedir" denilerek ona karşı linç hareketi başlatmışlardır. Bundan ötürü Vâsıl, onu tehdit etmiş, Malik b. Dinar (749), Basra kadısı Sevvâr b. Abdullah (775) ve bir rivayete göre de Hasan Basrî onu kullandığı bu terminoloji nedeniyle azarlamışlardır. Bu konuda Halife Mehdî'nin de Beşşâr'dan kendini sansür etmesini istediği ve Beşşâr'ın kadınlarla konuşmasını yasakladığı ileri sürülmüştür.

Vâsıl b. Ata'nın, "Toprak ateşten daha üstündür" tezine karşılık Beşşâr, ateşin topraktan daha asil olduğunu savunmaktadır. Bundan dolayı çoğu zaman Manici veya Mazdeen bir öğretinin

söz konusu olduğu ve Beşşâr'ın da bu öğretilerin birine inandığı düşünülmüştür. Yine Vasıl ile bir atışması sırasında Beşşâr'ın Vâsıl'ı alaya alarak İblîs'i savunması; Beşşâr'ın şeytanın avukatı olduğu şeklinde lanse edilmiştir. Buradan hareketle Beşşâr'ın bir İbahî olduğu ileri sürülmüştür.

Beşşâr'ın, Resulullah'tan sonra herkesin sapıttığını/dalâlete düştüğünü iddia ederek halkı tekfire kalkıştığı ileri sürülmektedir. Bu konuda Câhız, Beşşâr'ın, Peygamber'in vefatından sonra bütün Müslümanların kâfir olduklarını savunduğunu belirtir. Beşşâr'ın mensup olduğu Kâmiliyye tarikatının müritleri de onu küfürle suçlamışlardı. Sonuç olarak önce Mu'tezile taraftarı, sonra aşırı bir Şîî, daha sonra septik ve agnostik olan Beşşâr, manevî gelişmesinde olduğu gibi hayatında da kendi döneminin özetini sunmuştur.

Ölümü

Emevîler devrinde, mevaliye olan bakış nedeniyle, itibar görmeyen Beşşâr'ın, Abbâsî halifesi Mehdî-Billâh ve veziri Hâlid b. Bermek zamanında hak ettiği değere ulaştığı görülmektedir. Müstehcen şiirleri ve sert hicviyeleri nedeniyle Halife Mehdî'nin uyarılarına maruz kalan Beşşâr'ın müstehcen şiirler yazma konusunda kendini sansürlediği ancak hiciv yazmada engel tanımadığı anlaşılmaktadır. Nitekim sunduğu kasideye ödül vermeyen vezir Ya'kub b. Dâvûd'u, hatta aynı sebeple Halife Mehdî'yi bile hicvetmiştir. Bardağı taşıran son damla ise; hicviyesini nahiv âlimlerinden Yûnus b. Habîb'in meclisinde okuması olmuştur. Bunu öğrenen vezir, daha önce Beşşâr'ın zındık olduğuna ve öldürülmesi gerektiğine inandıramadığı Halife Mehdî'yi bu kez ikna etmeyi başarmıştır.

784 tarihinde olayı bizzat soruşturmak için Basra'ya hareket eden halife, Batîha denen yerde duyduğu vakitsiz ezan sesinin sarhoş bir vaziyetteki Beşşâr'a ait olduğunu öğrenince ona had cezası uygulanmasını emretti. Doksan yaşındaki şair on üçüncü (başka bir rivayete göre yetmişinci) sopada öldü. Cesedi Dicle'ye

atıldı ve nihayet bulunan cesedini sadece siyahi cariyesi "vah efendim" ağıtlarıyla defnedebildi.

Ölümünden sonra, Beşşâr'ın evinde bulunan evrakı arasında *"Süleyman b. Ali ailesini cimriliklerinden dolayı hicvedecektim, ancak Resûlullah'a olan yakınlıklarını hatırlayınca, Resûlullah'a olan saygımdan dolayı vazgeçtim"* şeklinde özel bir yazı bulunduğunda; Halîfe, şâirin ölümüne üzülmüş ve bu duruma neden olan veziri Yâkûb b. Davud'u sorumlu tutmuştur. Öyle ki *"Allah Yakub b. Davud'un iyiliğini versin, Beşşâr onu hicvedince o da onun zındık olduğuna dair yalancı şahitler getirdi. Ben de Beşşâr'ın ölümüne neden oldum. Sonra da pişmanlığın işe yaramadığı bir zamanda pişman oldum"* dediği aktarılır.

Kaynakça

1. Câhız, *el-Beyan ve't-Tebyin*, Kahire, 1998.
2. Chokr, Melhem. *İslam'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık Ve Zındıklar* (Çeviren; Ayşe Meral),İstanbul 2002.
3. eş-Şek'a, Mustafa, *eş-Şi'r ve'ş-şu'arâ fi'l-asri'l-Abbâsî*, Beyrut 1986
4. Fahhâm, Şâkir, *Nazarât fi Dîvânü Beşşâr b. Bürd*, Dımeşk, 1983
5. Fevzi, Faruk Ömer, *Beşşâr b. Bürd ve Siyâsetü Asrihi*, Bağdad 1987.
6. Hatib el-Bağdâdi,*Tarihu Bağdat*, Mısır, 1931.
7. İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Hecer 1998.
8. İbn Sad, *et-Tabakatü'l-Kübra*, Kahire 2001.
9. İbn. Âşûr, Muhammed Tâhir, *Dîvânü Beşşâr b. Bürd*Kahire, 2008.
10. İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve'ş-şu'arâ*, Kahire,1945-50
11. İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, Tahran, 1971.
12. İsfahânî, Ebü'l-Ferec, *Kitabu'l-Eğani*, Kahire 1970.
13. Mes'udî, *Murûc ez-zeheb ve ma'âdin el-cevher*, Beyrut, 1966.;
14. Muhtar, Cemal "Beşşâr b. Bürd", TDV İslam Ansiklopedisi,https://islamansiklopedisi.org.tr/bessar-b-burd (24.01.2019).
15. Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târihu'r-rusul ve'l-mulûk, Kahire, 1964.*
16. *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, "Beşşar b. Bürd", İstanbul, 1983.

HİŞAM B. HAKEM (795)

Habip Demir[1]

"Doğruyu gördüğün halde düşüncelerini değiştirmeyenler, cahillikleriyle mutluymuş gibi yaşarlar."

Albert Einstein

Hayatı

Hicri ikinci asır, İslam düşünce tarihinde kendine mahsus bir yere sahiptir. Bu dönem, mezheplerin ve düşünce ekollerinin oluşmasına zemin hazırlayan çok sayıda tartışmanın yaşandığı, yabancı kültür ve medeniyetlere ait bilgi birikiminin Arapçaya tercüme edildiği yoğun bir fikri zemini bünyesinde barındırır. Bu asrın fikir sahasındaki seçkin şahıslarından birisi de Şii kelamcılardan Hişam b. Hakem'dir.

Ebû Muhammed Hişam b. Hakem, 732 yılında Irak'ta bulunan Kûfe ya da Vâsıt'ta doğmuştur. Rical alimleri onun Benî Şeyban ya da Benî Kinde'nin mevlası (azad edilmiş köle) olduğunu bildirmekte ancak soyu hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir. Hayatını Kûfe'de geçirdiği, ticaret sebebiyle sık sık Bağdat'a gittiği bilinmekte ve Bağdat'ta Şiilerin yoğun olarak yaşadığı Kerh mahallesinde bir evinin olduğu ifade edilmektedir. 785 yılında tamamen Bağdat'a taşınarak kumaş ticaretiyle uğraşmaya devam etmiştir. Dönemin Abbasi veziri Yahya b. Hâlid el-Bermekî ile yakın dostluk kurmuş, onun düzenlediği ilmi toplantıların vazgeçilmez kişiliklerinden birisi olarak şöhret kazanmıştır.

---

1 Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı

Çocukluğundan itibaren kıvrak zekası, ilme olan düşkünlüğü ve kabiliyeti, münazara konusundaki başarısı göze çarpan özelliklerindendi. Öncelikle zamanında yaygın olan ilimleri tahsil etti. Sonra Yunan felsefesine ilgi duydu ve bu alanda Aristoteles'e reddiye yazacak seviyeye ulaştı. Fikri arayış içerisinde bulunduğu dönemlerde Cehmiyye'ye ve Deysâniyye'ye mensup olduğu iddia edilmekle birlikte genç yaşlarından itibaren İmamiyye'nin altıncı imamı olarak kabul edilen Cafer es-Sadık'a intisap etmiş ve ilmi açıdan ilk defa bu dönemde göze çarpmıştır. Ondan muhtelif konularda dersler almış ve en parlak öğrencilerinden biri olmuştur. Cafer Sadık'ın bu öğrencisine ayrı bir değer verdiği zikredilir. Kaynaklara göre beş yüze yakın meseleyi onunla karşılıklı olarak tartıştı. Cafer es-Sadık'ın ardından yedinci imam Musa Kâzım'ın da öğrenciliğini yaptığı iddia edilmekteyse de bu konuda kesin bir bilgi yoktur. Diğer yandan Hişam'ın ölümüne giden süreçte Musa el-Kâzım hakkındaki görüşlerinin etkili olduğu da bilinmektedir.

Münazaraya yatkınlığı, dönemin ilmi çevreleri tarafından bilinmekte kendisiyle tartışılmaktan çekinilmekteydi. Yalnızca farklı ekollerle değil, kendi ekolüne mensup şahıslarla da tartışmaktan çekinmeyen bir yönü vardı. Örneğin Şii kelamcılardan Hişam b. Salim el-Cevâlikî, Muhammed b. Ali Numan el-Ahvel gibi aynı ekole mensup şahıslarla tartıştığı gibi, lider olarak kabul ettiği imamları ile de farklı düşünmekten çekinmemiştir. Onun aleyhinde İmamiyye bünyesinde reddiye türü çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Bunlardan biri de Kum bölgesinin alimlerinden Sa'd b. Abdullah Eşari Kummi'nin *Kitâbu Mesâlibi Hişam ve Yunus* adlı eseridir.

Fıkıhtan kelama çeşitli konularda 30'un üzerinde eser telif ettiği ifade edilmektedir. Onun fikirleri, sonraki dönem Şii ve Mutezili kelamcıların eserlerinde sıkça yer alarak günümüze ulaşmıştır. Eserlerinin adlarına bakıldığında imamet, tevhid, yaratılış, kader, cebr, miras, sahabenin durumu, ferâiz gibi konuların yanında Aristoteles, Yunan felsefesi, Maniheizm ve Mutezile gibi çeşitli akımlara reddiyeler yazdığı görülmektedir.

Düşünceleri ve Tartışmalar

Hişam b. Hakem'in düşünceleri ve doğurduğu etkiler, hem kendi dönemi hem de kendisinden sonrası için üç açıdan mühim bir yere sahiptir. İlk olarak Şii kelamcı yönüyle onun İmamiyye Şia'sının farklılaşma ve kurumsallaşma sürecinde imamet ile ilgili fikirleri, ikincisi başta Allah'ın sıfatları olmak üzere kelamın diğer konularındaki tartışmalı fikirleri, son olarak ise ileri sürdüğü fikirlerin ve katıldığı tartışmaların Abbasi iktidarında yarattığı siyasi paradigma değişikliğidir. Şimdi bu noktalarla ilgili detaylı bilgi verelim;

Bir Şii kelamcısı olarak Hişam b. Hakem'in öne çıktığı ilk konu, imamet nazariyesine dair görüşleridir. İmamet hakkındaki fikirleri dolayısıyla Şii teolojinin ortaya çıkmasında belirgin bir rol oynamış ve kendisinden sonra yüzyıllar boyunca çok sayıda kişiyi etkilemiştir. Nitekim kaynaklarda imamet nazariyesini derli toplu hale getiren kişinin Hişam b. Hakem olduğu vurgulanmıştır.

Hişam b. Hakem'den önce imamet nazariyesi; *Ehl-i Beyt'ten itaati farz olan bir imam anlayışı, Vasiyyet* ve *Efdaliyet* prensipleri çerçevesinde tartışılmaktaydı. Bu fikirlerden Ehl-i Beyt'ten itaati farz bir imam anlayışı, Ehl-i Beyt kavramının kim olduğu üzerinden tartışılmaktaydı. Vasiyyet teorisi ile kastedilen, Hz. Peygamber'in varisinin kim olduğu, bunu belirleyen işaretlerin ise yüzük, hırka, asa gibi emanetler üzerinden anlaşılması gerektiği inancıydı. Son olarak ise, kimin Hz. Peygamber'in vasisi olmaya daha layık yani efdal olduğu konusundaki tartışmalardı. Bu konuda hakkında fikir ileri sürülen ve ismi etrafında çok sayıda spekülasyon yapılan ilk kişi Cafer es-Sadık olmuştur. İşte böyle bir dönemde Hişam b. Hakem kendisinden önceki fikri zeminden beslenerek imamet nazariyesine "nas ve tayin" prensibini getirmiş, böylece bu teori sistemleşerek İmamiyye'nin en ayırıcı özelliği haline gelmiştir.

Hişam b. Hakem, insanları zulme düşmekten kurtaracak ve her yönüyle insanlara rehberlik edecek birinin ancak Allah tara-

fından nas ve tayinle atanmasıyla mümkün olacağını belirtmektedir. Diğer yandan atanacak bu imamın peygamberlerle aynı misyona sahip olması ve günahlardan arınmış yani ismet sıfatına sahip olan, her konuda kendisine muhtaç olunan bir imam olmak zorunda olduğunu vurgulamıştır. Diğer yandan masum olan bu imamın bilgisinin kaynağının ise Kur'an ve Hz. Peygamber'den veya önceki imamlardan intikal eden bilgi olduğunu, bu bilginin kaynağının semavi alem olmadığını vurgulamıştır. Bu, İmamiyye kelamcılarının Hişam'ı en çok eleştirdiği hususlardan birisidir. Sonraki dönemlerde Hişam b. Hakem'in imamın bilgisinin kaynağıyla ilgili öne sürdüğü düşünce sadece "Hişamiyye" olarak adlandırılan bir fırka tarafından devam ettirilmiştir. İmamiyye'nin genelinde imamın bilgisinin ilahi yönü olduğu daha çok kabul edilen bir görüş haline gelmiştir.

Hişam b. Hakem'in öne çıktığı diğer tartışma, Allah'ın zatı ve sıfatları ile ilgilidir. Bu tartışma, onun hakkında olumsuz algı uyanmasına sebep olan ve kaynaklarda sıklıkla zikredilen en yaygın görüşü "Tecsim" hakkındaki fikirleri etrafında gelişmiştir. Bu konuda ifade ettiği "İnnehu cismun lâ ke'l-ecsâm" (o, cisimlere benzemeyen bir cisimdir) cümlesiyle Allah'ı cisim olarak kabul ettiği zikredilir. İmamiyye uleması onun bu sözüne karşı çeşitli duruşlar sergilemiştir. Kimi böyle bir söz ile onun Allah'ı ispatlama gayreti güttüğünü ifade ederken kimilerine göre bu söz yanlış yorumlanmış olabileceği gibi böyle bir sözü hiç söylememiştir diyenler de mevcuttur.

Hişam b. Hakem'e göre eşya, cisim ve cismin fiili olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Allah'ın cismin fiili olması düşünülemeyeceğine göre, Allah cisimdir. Ancak İmami kelamcılarca onun Allah'a cisim demesi, Allah'ın var olduğunu vurgulamak içindir. O, Allah'ın cisim olduğunu ifade ederek O'nun mevcut olduğunu, mekanda yer tuttuğunu, "nurani" ve "samedî" bir varlık olduğunu kastetmektedir. Yine ona göre Allah, eni ve derinliği yani boyutları olan sınırlı ve sonlu bir cisimdir. O, hareketle mekanı yaratmış sonra onun içine girmiştir. Bundan dolayı ayette geçen ifade (arşa istiva etmek) anlam kazanmaktadır. Bununla birlikte Hişam'ın tecsim fikrinde dikkati çeken önemli bir husus, Allah'ı

mahlukata benzetmeyerek yani cisimlere benzemeyen bir cisim olduğunu ifade ederek teşbihten kaçınmasıdır. Allah'ın mahlukata benzemesi yalnızca boyutlu bir cisim olması ve mekanda yer kaplaması yönüyledir.

Ölümü

Hişam b. Hakem'in 795 yılında ölmüş olduğu kuvvetle muhtemeldir. Onu ölüme götüren süreç, vezir Yahya b. Halid el-Bermekî'nin huzurunda düzenlenen bir münazara ile başlamıştır. Söz konusu münazara, Mutezili alim Dırar b. Amr (815) ile imamet düşüncesi etrafında gelişmiştir. İmamda bulunması gerekli vasıfları soran Dırar'a, Hişam b. Hakem şöyle cevap vermiştir: İmamda dördü soyu, dördü de vasıflarıyla ilgili olmak üzere sekiz özellik bulunmalıdır. Bunlar, saygın bir ırk (Arap), saygın bir kabile (Kureyş), saygın bir aile (Hz. Peygamber'in ailesi) ve saygın bir soydur. İmamın şahsı ile ilgili olan diğer dördü ise, masum olması, insanların en cesuru, en cömerdi ve en bilgini olmasıdır. Bunun üzerine Dırar b. Amr ona, bu zamanın imamı kimdir diye sormuş, o da Musa el-Kâzım'ın ismini zikretmiştir.

Bunun üzerine tartışmayı perde arkasından gizlice dinleyen Abbasi halifesi Harun Reşid öfkelenmiş ve Hişam hakkında idam kararı vermiştir. Ayrıca Şiilerin lider olarak gördükleri Musa el-Kâzım'ı da bu olay üzerine hapsetmiştir. Bu karar üzerine şehirden kaçan Hişam b. Hakem önce Medâin'e ardından Kûfe'ye gitmiş ve gizlenerek yaşamını sürdürmeye çalışmıştır. Ancak kısa bir süre sonra Kûfe'de vefat etmiştir. Bu olayın ardından o güne kadar düşünce özgürlüğüne, ilmi gelişmelere sınırsız bir alan açan Abbasi iktidarı, bu tür düşüncelerin kendi iktidarları açısından tehlikeli olacağı kanaatine varmış ve Abbasi ailesini merkeze alan bir siyaset izlemeye başlamıştır.

Hişam b. Hakem'in Allah'ı, insanı, âlemi anlamaya çalışmak için sürekli bir fikri çaba içerisinde olması, bitmek bilmeyen ilim iştiyakı ve fikirlerini açıklama konusundaki cesareti ölümüne

yol açmış olsa da ilim yolcuları için büyük bir örnek olmaya devam etmektedir.

Kaynakça

1. Ali Rıza Esadi, *Hişam b. Hakem*, Kum 1388/2009.
2. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Diyanet yay., Ankara 2007.
3. Eş'arî, Ebu 'l-Hasen, *İlk Dönem İslam Mezhepleri Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, Kabalcı yay., İstanbul 2005.
4. İbn Nedim, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd, Tehran 1350/1971.
5. Keşşî, *Ricâlu'l-Keşşî*, nşr. Seyyid Ahmed el-Hüseynî, Müessesetu'l-'Alâmî li'l-Matbuat, Beyrut 1430/2009.
6. Kummî, *Şiî Fırkalar: Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak / Fıraku's-Sîa*, çev. Hasan Onat-S. Hizmetli-S. Kutlu-R. Şimşek, Ankara Okulu Yay., Ankara 2004.
7. Metin Bozan, "Hişam b. Hakem", *Erken Dönem Şii Düşünürler*, Ensar Yay, İstanbul 2017.
8. Metin Bozan, *İmamiyye Şiasının Oluşumu*, İsam yay., İstanbul 2018.
9. Moezzi, Muhammed Ali Emir, *The Divine Guide in Early Shi'ism (The Sources of Esotericism in Islam)*, New York 1994.
10. Şeyh Müfid, *Evâilu'l-Makâlât fi'l-Mezâhibi'l-Muhtârât*, nşr., Hibetuddîn eş-Şehristânî, Tebriz 1364.
11. Şeyh Saduk, *Kemâlu'd-Dîn ve Temâmu'n-Ni'me*, Kum 1405.
12. Şeyh Tûsî, *el-Fihrist*, Kum 2009.

AHMED B. NASR (846)

Ömer Sabuncu[1]

"Konuşma özgürlüğü olmadan gerçeği aramak mümkün olamaz. Gerçeği keşfetmek işe yaramaz. Konuşma özgürlüğünün binlerce kez kötüye kullanılması inkar edilmesinden daha iyidir. Kötüye kullanım bir günde ölür ama inkar edilmesi hayatları yok eder ve insanlığın umutlarını gömer."

Charles Bradlaugh

Hayatı

Tam adı Ebu Abdullah Ahmed b. Nasr b. Mâlik Huzâî 'dir. Mervezî ve Bağdâdî nisbeleri ile tanınan Ahmed b. Nasr Huzâî, Hz. Peygamber'in Hudeybiye sonrası anlaşma yaptığı Huzaa kabilesindendir ve Bağdat'ta tanınan meşhur bir ailenin çocuğudur.

Dedesi Mâlik b. Heysem, Abbâsîlerin kurulması için çalışma ve propaganda yapanların önde gelenlerinden olup kurulan devletin ilk yıllarında yönetim kadrosunda önemli görevler almıştır. Babası Nasr da Abbâsîler döneminde aktif bir şekilde rol almıştır. Öyle ki, Bağdat'ta kurulan bir çarşı (Süveykatünnasr) onun adıyla anılıp bilinmektedir. Ahmed b. Nasr'ın çocukluğu döneminde, bölgede itibarlı biri olan babası Nasr b. Mâlik'in ya-

1 Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi Anabilim Dalı.

nına meşhur hadis âlimleri gelmekteydi. Ahmed de bu âlimlerden istifade etmiştir. Mâlik b. Enes (795), Süfyân b. Uyeyne (814), Hammâd b. Zeyd (795) gibi âlimlerin sohbetlerinde bulunmuş ve onlardan hadis okumuştur. Hüşeym b. Beşîr'in yirmi bin hadis içeren eserinin tamamını Mâlik b. Enes'ten dinlemiştir.

Ahmet b. Nasr, içtihadlarıyla bilinen bir muhaddis idi. Kendisinden Yahyâ b. Maîn (848), Ahmed b. İbrâhim ed-Devrakî (860), Devrakî'nin oğlu Abdullah b. Ahmed ve Seleme b. Şebîb gibi âlimler hadis rivayet etmişlerdir. Hocalarından aldığı hadis ilmini etrafında toplanan binlerce öğrencisine aktarmıştır. Ahmed b. Nasr'ın rivayet ettiği hadislerden biri Ebu Dâvûd'un *es-Sünen*'inde bulunmaktadır.

Ahmed b. Nasr Huzâî, fazilet ve ilim sahibi bir insandı. Sürekli hayır işleriyle uğraşıyordu. "Emr bi'l ma'rûf nehy ani'l-münker" görevini en iyi biçimde yerine getirmeye çalışıyordu. Sağlam bir karaktere sahip olması onun doğruları ve hakkı çekinmeksizin dile getirmesinde etkili rol oynuyordu. İtibarlı ve cömert olan Huzâî daima Kur'an okur, her üç yılda bir savaşlara katılır, beş yılda bir kutsal beldelere giderdi.

Düşünceleri ve Tartışmalar

Vâsik Billâh halife olduğunda babası Mu'tasım ve amcası Me'mun'dan devraldığı siyaset olan "Halku'l-Kur'an" yani "Kur'an mahlûktur" fikrini şiddetli bir şekilde savunmaya ve sahip çıkmaya başladı. Vâsik özellikle devrin ileri gelen âlimleri üzerinde baskı kurmaya çalışıyordu.

Ahmed b. Nasr Huzâî ise bu görüşün tersine Kur'an'ın Allah'ın kelamı olduğunu savunan biri idi. Aynı zamanda bu dönemdeki mihne olaylarında Ahmed b. Hanbel'in düşüncesine, çizgisine destek veren önemli şahsiyetlerden birisiydi. Vâsik, Ahmed b. Nasr'a bir mektup göndererek, hiç kimsenin yanına gitmemesini, kendisinin bulunduğu ortamlarda da bulunmamasını hatta mümkünse Allah'ın mülkünden çıkmasını istedi.

Ancak Ahmed b. Nasr Huzâî, devrin temel siyasetinin tersine Kur'an'ın Allah kelamı olduğunu şiddetle savunmuştur. Ahmed b. Nasr Huzâî itibarlı bir aileden geldiği için Bağdat halkı ve diğer bölgelerin insanları onun düşünceleri etrafında toplanmaya başlamıştır.

Huzâî'nin düşüncesinin inşası ve yayılışı esnasında Ebu Hârûn Serrâc, Bağdat'ın doğu yakasındaki insanları, Tâlib de Bağdat'ın batı kısmındaki insanları bilgilendirerek Ahmed b. Nasr'ın etrafında toplamaya başladılar. İnsanlar Huzâî'nin yanına büyük kitleler halinde toplanıyordu.

Ahmed b. Nasr'ın etrafında insanların yoğun olarak toplanmaya başlaması yönetimi rahatsız etti. Nitekim bir Cuma akşamı Ahmet b. Nasr'ın taraftarlarının toplanacağını haber alan emniyet güçleri önce onun bir kısım taraftarlarını tutukladı ve işkence ettikten sonra Ahmed b. Nasr Huzâî ve insanları yönlendiren yakın çevresi yakalanıp Sâmerrâ'da bulunan halife Vâsik'e götürüldüler.

Ölümü

Halife Vâsik, Ahmed b. Nasr Huzâî ve arkadaşlarının sorgulanacağı yere kendisini destekleyenlerden oluşan bir cemaat ile geldi. Bu cemaatin içerisinde Mutezile mezhebinden Kadı Ahmed b. Ebu Duâd da (854) hazır bulunuyordu. Halife Vâsik, Ahmed b. Nasr'ı yaptığı hareketlerden ve başkaldırışından dolayı azarlamadı. Aralarında şu diyalog geçti:

- Kur'an hakkında ne düşünüyorsun?

- Allah kelâmıdır.

- Kur'an mahluk mudur?

- O, Allah kelâmıdır.

- Peki, sen Rabbin hakkında ne düşünüyorsun. Kıyamet gününde O'nu görecek misin?

- Evet, Ey Mü'minlerin Emiri. Kur'an ve Hz. Peygamber bize bunu söylüyor. "O gün bazı yüzler Rablerine bakarak parlayacaktır." (Kıyâme, 75/23). Hz. Peygamber bir hadis-i şerifte "Sizler bu ayı gördüğünüz gibi Rabbinizi göreceksiniz. O'nu görürken de herhangi bir sıkışıklığa uğramazsınız." demiştir. İşte benim delilim bunlardır.

Vâsik sinirlenerek şöyle demiştir:

- Yazıklar olsun sana! Sen Allah'ı şekli belirli bir cisim haline koyuyorsun. Allah mekâna sığar mı? Gözler onu görerek müşahede eder mi? Senin bahsettiğin özellikteki bir Rabbe inanmıyorum.

Huzâî şöyle cevap verdi: "Süfyan bana şu hadisi nakletti. "Âdemoğlunun kalbi Allah'ın parmaklarından iki parmak arasındadır. Allah o kalbi dilediği gibi evirip çevirir."

Bunun üzerine Vâsik oradakilere "Bunun hakkında ne düşünüyorsunuz?" diye sordu. Orada bulunan bir kısım ulema onun öldürülmemesi gerektiğini dile getirdi. Bağdat'ın batı yakasının kadısı Abdurrahman b. İshâk kanının helal olduğunu söyledi. İbn Ebu Duâd ise "Bu kâfirdir. Tövbe etsin." dedi. Vâsik "Bu adam ya aklını kaybetmiştir veya onda bir delilik zahir olmuştur. Bizim ibadet ettiğimiz Allah'a değil, kendisinin vasıflandırdığı Allah'a ibadet ediyor. Ben bunu kâfir olarak görüyorum." dedi. Sonra ayağa kalkarak "Ellerini ve başını bağlayın." dedi. Halife Vâsik, Ahmed b. Nasr'ın başına yirmi dokuz darbe vurdu. Ahmed b. Nasr Huzâî ilk vurulduğunda; "Bismillah" dedi. İkincisinde "La havle vela kuvvete illa billâh; yani güç ve kuvvet, sadece yüce ve büyük olan Allah'ın yardımıyla elde edilir" dedi. Üçüncüsünde "Kur'an Allah'ın kelamıdır mahlûk değildir." dedi. Dördüncüsünde "*Allah bize ne yazmışsa o ulaşır. Onun dışında bize hiçbir şey ulaşmaz.*" âyetini okudu. (Tevbe, 9/51). Ahmed b. Nasr'a bu şekilde tam yirmi dokuz darbe vuruldu.

Vâsik tarafından 846 yılında öldürülen Ahmed b. Nasr Huzâî'nin kellesi kopartıldı, vücudu çarmıha gerildi. Başı Bağdat'a gönderilerek köprünün başında bir mızrak ucunda teşhir edildi. Başına nöbetçiler konuldu. Başı ve gövdesi ayrı ayrı olarak tam altı yıl gömülmeden kaldı. Kesik başın kulağına şöyle

bir not asıldı. *"Bu Ahmed b. Nasr'dır. Allah'ın kölesi halife Vasık onu Kur'an'ın yaratılışını kabul etmesi ve Allah'ın insana benzer olduğunu reddetmesi için davet etti. Lakin dik kafalılıktan vazgeçmedi. Bu yüzdendir Allah onu tez vakitte cehenneme göndersin!"* Mütevekkil halife olunca başı ve gövdesi bir araya getirilerek Bağdat'ın doğu tarafında bulunan Mâlikiyye mezarlığına defnedilmiştir.

Kaynakça

1. Arslan İhsan, "Ahmed b. Hanbel'in Siyasi Otorite Karşısındaki Tavrı", Marife, Kış 2012.
2. Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, nşr. Beşâr Avvâd I-XVI, Beyrut 2002.
3. es-Süyûtî, *Halifeler Tarihi (Târîhu'l-Hulefâ)*, Çev.: Abdullah Gündüz, İstanbul 2018.
4. İbn Ebî Ya'la, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, nşr. Muhammed Hâmid el-fakî, I-II, Beyrut trz.
5. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, nşr. Alî Şîrî, 1988.
6. İbn Kuteybe, *el-Me'arif*, Thk. Servet Ukkâşe, Kahire 1992.
7. Kandemir M. Yaşar, "Ahmed b. Nasr Huzâî", *DİA*.
8. Sübkî, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kubrâ*, nşr. Mahmud Muhammed et-Tenâhî, Abdulfettâh Muhammed el-Hulv I-X, 1413.
9. Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk, ve Sılatu Târîh et-Taberî*, I-XI, Beyrut 1967.
10. Zehebî, *Siyeru A'lami'n-Nubelâ*, nşr. Şu'ayb el-Arnâvut yönetiminde I-XXV, 1405/1985.

BÜVEYTÎ (846)

Edip Akyol[1]

"Ders halkama Büveytî'den daha layık olanı yoktur"
"Büveytî lisanımdır/mezhebimin sözcüsüdür"

İmam Şâfiî

Hayatı

Hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmayan Büveytî'nin doğum tarihinin h. 170 civarında olabileceği düşünülmektedir. İsmi Yusuf b. Yahya, künyesi Ebu Ya'kub'tur. Mısır'ın "Buvayt" köyüne nispeten de *"el-Büveytî"* lakabını taşımaktadır. Bunun yanında kendi asrında ona *"İmamu'l-Allame"*, *"Seyyidu'l-Fukahâ"*, *"Cebelu'n min Cibali'l-'İlm ve'd-Din"*, *"Lisani'ş-Şâfiî"*, *"Halifetu'ş-Şâfiî"* *"A'lemu Ashabi'ş-Şâfiî"*, şeklinde ünvanlar verilmiştir.

Malikî imamlarından İbn Vehb Mâlikî ile İmam Şâfiî'den ilim tahsil etmiş ve onlardan rivayette bulunmuştur. Kısa sürede ilmî gayretiyle bakışları üzerine çekerek, özellikle de İmam Şâfiî'nin takdirini kazanarak Mısır'daki talebeleri arasında ilk sırayı almayı başarmıştır. Birçok konuda kendisine sorulan soruları, Büveytî'ye yönlendiren İmam Şâfiî, *"O benim lisanımdır"* diyerek ona verdiği önemi ortaya koymuştur. Nitekim vefatından önce, kendi yerine

1 İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı.

ders halkasına onun oturmasını isteyerek, Büveytî'yi diğer talebelerine tercih etmiştir. İmam Şâfiî gibi büyük bir âlimden ders alması, vefatından sonra onun ders halkasına varis olması ve onun fıkhî mirasını kendisinden sonraki insanlara aktarması Büveytî'yi, Şâfiî mezhebi açısından oldukça önemli kılmıştır.

İmam Şâfiî'nin vefatından sonra, tedris ve telif faaliyetleriyle, Şâfiî mezhebinin kurumsallaşmasına ve yayılmasına önemli ölçüde katkı sağlayan, İmam Şâfiî tarafından *"mezhebimin sözcüsü"* olarak addedilen Büveytî, Şâfiî Mezhebinin yeni (cedid) döneminin en önemli simalarından biri olmuştur. Büveytî'nin mezhep içerisinde edindiği önemli konuma rağmen, hukukçular tarafından yeterince anlaşılamadığı ve hak ettiği değerin kendisine verilmediği görülmektedir.

Büveytî'nin telif ettiği, *el-Muhtasar* olarak bilinen, *"Kitabu Muhtasari'l-Bûveyti"* adlı eseri günümüze ulaşmıştır. *El-Muhtasar'ın* günümüze ulaştığı bilinen türünün ilk örneklerinden olduğu belirtilmektedir. Büveytî, bu eserinde bazı fıkhî konularla ilgili olarak İmam Şâfiî'nin görüşlerini özetlemiş ve kendi görüşü ile birlikte başka âlimlerin (Rebî' b. Süleyman el-Murâdî gibi) görüşlerini de katarak, yeniden yorumlamıştır. Yeni bir anayasayı ilk yorumlayan yargıçların, hukuk düşüncesini yorumlamadaki etkileri ne kadar önemli ise, Şâfiî fıkıh/hukuk mezhebinin Şâfiî'den sonra gelen ilk yorumcusu olan Büveytî'nin de, mezhebe etkisinin benzer öneme sahip olduğu belirtilmektedir.

Düşünceleri ve Tartışmalar

Büveytî'nin fikri yapısının oluşumuna iki önemli mezhep tesir etmiştir. Bu mezhepler tarih sırasına göre **Mâlikî** ve **Şafiî** mezhepleridir. İmam Şâfii'nin Mısır'a gelişiyle Mâlikî mezhebine müntesip birçok kişi kendisinden etkilenmiştir. Önceleri İmam Mâlik'in görüşünde olan, sonra da İmam Şâfii'den etkilenenlerden biri de Büveytî'dir.

İmam Şâfiî'nin veya Şâfiî mezhebinin hadis ehli (hadisçiler) ile re'ycileri (akılcılar) uzlaştırma eğilimi, hemen herkes tara-

fından bilinen bir hususdur. İmam Şafiî'nin *ehlu'l- hadis ve ehlu'r-re'y'i* yakınlaştırdığını kabul edenlerin bakış açısına göre; onun misyonuna son derece bağlılık gösteren ve ders halkasını yöneten Büveytî'nin de, mezheb içerisindeki konumu gereği, bu rolü devam ettirmiş olduğu belirtilmekle birlikte, kaynaklarda Büveytî'nin *ehlu'l-hadise* yakın kişiliği çok belirgin bir şekilde ortaya çıkmakta, sahih hadislere dayanarak problemleri çözme yöntemini uyguladığı anlaşılmaktadır.

Büveytî'nin Şâfiî düşüncesini hadis odaklı yorumlaması ve güvenilir hadisleri Kur'an dışında her sözden üstün tutması, onun mezhebe getirdiği en dikkat çekici yenilik olarak algılanmıştır. Gördüğü bir hadis karşılığında hocasından aldığı bilgiyi değiştirmesi, el-Büveytî'nin Şâfiî'yi taklit etmediğini ve taklit konusunda kendisinden sonrakilerin nasıl davranması gerektiğini göstermesi açısından ayrıca önemlidir. Görüldüğü gibi Büveytî'nin taklit anlayışında, kurucu liderin her yönüyle mükemmel olmasına yönelik bir iddia bulunmamaktadır.

Mısır'da mihne sürecini yürütenlerin başını, daha önce Vakidi'nin kâtipliğini yapmış - Büveytî, Nuaym b. Hammad, Huşnam ve pek çok kimseyi sorgulayan - Muhammed b. Ebi'l-Leys el-Harizmî çekmiştir. Vasık'ın âlimleri imtihan için mektup göndermesini müteakip, Muhaddis Nuaym b. Hammâd ile el-Büveytî, Mısır'dan çıkarılarak Bağdat'a getirilmiştir.

"Muhakkak ki Cenab-ı Hak mahlûkatı "Ol" emri ile yarattı, eğer Cenab-ı Hak (Kur'an) için 'ol' emrini vermiş olsaydı o zaman (Kur'an-ı Kerim) de mahlûkatın hükmü altında bir mahlûk gibi sayılırdı", şeklinde itiraz eden el-Büveytî'nin, *'Kur'an mahlûktur'* diyenlerin kâfir olacağını söylediği kaydedilmiştir.

Mihne olayında, kaynaklarda Şâfiî talebeleri arasında sadece Büveytî'nin sorgulanarak tutuklanmasından söz edilmesi, Büveytî'nin hem mezhep içerisindeki konumuna (İmam Şâfiî'nin halifesi olmasına) ve ders halkasının yöneticisi olmasına, hem de o dönemde kendisini kıskanan bazı kimselerin, onun aleyhine çalışmalarına bağlanmaktadır. Nitekim Büveytî'nin Mısır'dan

Bağdat'a götürülmesine sebep olan İbn Ebi'l-leys'in, Mısır'da kadılık yaptığı ve Büveytî'yi kıskandığı kaydedilir.

Ölümü

Büveytî'nin hayatı ile ilgili kaynaklarda pek fazla bilgiye rastlanılmazken, vefatını konu alan rivayetler neredeyse Büveytî'nin hayatı hakkında ulaşılan bilgilerin yarısından fazladır. Büveytî, "Kur'an mahlûktur" demediği için yani sadece Mutezile'ye muhalif olan görüşü nedeniyle sorgulanmak üzere, Abbasî halifesi Vâsik-Billâh'ın döneminde, Mısır'dan Bağdat'a getirilmiştir. Kur'an'ın mahlûk olduğunu söylemesi için ona baskı yapılmış, ancak bu düşünceye şiddetle karşı çıktığı için hapse atılmıştır.

Büveytî, Bağdat'ta tutukluyken, ayakları 40 rıtıl (16.640 kg) ağırlığında dört halkayla bağlanmış, boynu da, eline kadar uzanan bir bukağı ile sıkıca kelepçelenmiştir. Böylece yaşamının son 4-5 yılını zindanda geçiren Büveyti, demir halkalar arasında iken 846 yılında vefat etmiştir.

Kaynakça

1. Abbadi, *KitabuTabakâti'l-Fukahâi'ş-Şâfi'iyye*, Leiden 1964.
2. Ahmed el SHAMSY. "The First Shâfi: The Traditinalist Legal Thought of Abu Ya'qub al-Buwayti (D. 231/846)", İslamic LawandSociety, c. 14, s. 3, 2007.
3. Arslan, Adem, *Şafiîliğin Kurumsallaşmasında Büveytî Ve El-Muhtasar'ı*, Ankara 2017.
4. Arslan, Adem. "Ebu Yakub el-Büveytî ve *el-Muhtasar* İsimli Eseri ile İlgili Bilgilerin Tahlili" Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl: 18, Sayı 30, Temmuz–Aralık 2013.
5. Fahreddin er-Râzi, Menakibû'l-İmami'ş-Şâfiî, (Tahkik: Ahmed Hicazî es-Sakâ), Kahire 1986.
6. Hasan, İbrâhim Hasan, *İslam Tarihi (Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal)*, (Terc.: Komisyon), İstanbul 1985.
7. Hatib el-Bağdâdi, *Tarihu Bağdat*, Mısır 1931.
8. İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-A'yan*, Beyrut 1978.
9. İbn Kesir, *Tabakatu'ş-Şâfiîyye*, Libya 2004.

10. İbn Osman, Muvaffakuddin (ö. H.215). *Mürşidu'z-Zuvvâr ilâ Kuburi'l-Ebrâr, (thk. Muhammed Fethi Ebubekir)*, Kahire 1995.
11. İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut 1871.
12. Özafşar, Mehmet Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka Planı*, Ankara 1999.
13. Özdemir, Muhittin. "İlk Dönem Şâfiî Fürû-i Fıkıh Literatürünün Gelişimi" İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sy. 23, 2014.
14. Özel, Ahmet. "Büveytî", *DİA*.
15. Yavuz, Yusuf Şevki, "Halku'l-Kur'ân", *DİA*.
16. Yıldırım, Ramazan, "Halku'l-Kur'an Meselesinin Politik İstismarı", Milel ve Nihal, 8 (1), (2011).
17. Zehebî, *Tarihu'l-İslam ve vefeyâtu'l-meşâhir ve'l-â'lâm*, Beyrut 1991.

EBU İSÂ EL-VERRÂK (861)

İsmail Bulut[1]

"Akıl sana ait değilse, ruhun özgür kalamaz.
Düşünce özgürlüğü, ruhun yaşamıdır."

Mahatma Gandhi

Hayatı

Künyesi Ebu İsâ Muhammed b. Hârûn b. Muhammed el-Verrâk el-Bağdâdî'dir. Bir kelam âlimi olan Verrâk, kaynaklarda Mu'tezilî, Şiî ekolleri ve Maniheist, düalist inançlarıyla ilişkilendirilmiştir. Hayatına dair oldukça az bilgi bulunan Verrâk, ömrünün büyük kısmını Bağdat'ta geçirmiştir.

Düşüncesi ve Tartışmalar

Ebu İsa el-Verrâk, fikirleri gerekçe gösterilerek birçok ekol ile özdeşleştirilmiştir. Mesela onun bir Mu'tezilî iken sonradan Maniheizm'e geçip düalizm (seneviyye) doktrinini yaydığı iddia edilmiş; Şiîliğin ve özellikle Zeydiyye'nin fikirlerini yaymak için kitap yazdığı ileri sürülmüştür. Genelde Mu'tezili âlimler arasında sayılan Verrâk, farklı düşünceleri ve iddialarından dolayı Müslüman görünüp zındıklığını gizleyen bir kelamcı olarak

1 Doç. Dr. Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı.

itham edilmiştir. Birçok müellif, İbnü'r-Râvendî'yle eşdeğer tutarak onu İslam inancını bozmaya uğraşan, Hz. Peygamber'i yalanlamaya çalışan zındık ve mülhit olarak nitelemiştir.

Ebu İsa el-Verrâk'ın yaşamı, fikirleri ve karşılaştığı tepkilerin arkadaşı ve öğrencisi İbnü'r-Râvendî ile ortak yönleri bulunmaktadır. Bu nedenle onu İbnü'r-Râvendî'den ayrı değerlendirmek, Ebu İsa el-Verrâk'ın tam anlaşılamaması manasına gelir.

Verrâk gibi tek bir ekol içerisinde anılmayan İbnü'r-Râvendî'nin, Bağdat'ta Mu'tezile fikir çevreleriyle yakın ilişki içerisinde olmakla birlikte bunlarla arası bozulunca Şiî çevreye meylettiği ileri sürülmektedir. Mu'tezile'nin bazı görüşlerini eleştirmesinin akabinde fikirlerinin ilhad karakterli olduğu gerekçesiyle aleyhinde şiddetli bir kampanya başlatılmıştır. İslam düşünce tarihinde hemen her ekolden düşünürlerin eleştiri ve ithamlarıyla desteklediği bu kampanya sebebiyle İbnü'r-Râvendî ismi ilhâd kavramıyla âdeta özdeşleşmiştir.

Ebu İsa Verrâk'ın Şii ekolüne mensup olduğu da iddialar arasındadır. Yine diğer dinlere olan ilgisi ve araştırmaları maniheist, deist gibi yakıştırmalara neden olmuştur. Dini meseleleri akli açıdan ele alması açısından Mu'tezilî olarak görülmüş, dinin dışına çıktığını gösteren sıfatlarla nitelendirilmiştir. Her türlü ithama karşın onun Müslüman olmadığına dair somut delilleri kabul etmek zor görünmektedir.

Ebu İsa el-Verrâk, tam olarak belli bir ekol çizgisinde değerlendirilmemiştir. Ancak fikirlerinin Şiî ve Mu'tezile geleneğine yakın olduğu görülmektedir. Onun mülhid olarak nitelendirilmesinin temel nedeni, sapkın-aşırı görüşlere ve oluşumlara ilgi göstermesidir. Verrâk, bu aşırı düşüncelere ilgisine ilaveten bunları bir literatür haline getirmiştir. İşin ilginç yönü ise, ilhâdi düşünceleri benimsediği şeklinde itham edilen Verrâk'ın, ilgili eserlerinde bu fikirleri objektif/betimleyici üslupla ele almasıdır. Eserlerin üslubu dikkate alındığında söz konusu ithamların kendisine nispet edilemeyeceği anlaşılmaktadır.

Verrâk'm Maniheist, Mecûsî, düalist gibi inançlarla tavsif

edilmesinin nedeni eserlerinde bunları ele almasıdır. Örneğin bir dinler tarihi kitabı olan *Kitâbü'l-Makalât* adlı eserinde, Yahudi mezhepleri, Hristiyan ve düalist mezhepler gibi farklı din ve inançları incelemiştir. Ayrıca Hristiyanlık, Yahudilik ve Mecusilik inançlarını eleştiren ve akli delillerle çürütmeye yönelik eserler de yazmıştır. Özellikle onun Hristiyanlığa ilişkin reddiyesi Abbasî döneminden bugüne ulaşan, bir Müslüman tarafından kaleme alınan, inanç esasları hususunda en doğru ve en ayrıntılı bilgiyi veren bir metin olarak görülmektedir. Üstelik Hristiyanlığa yönelik yazdığı reddiyede yaptığı eleştirilerin arka planında bir Müslüman zihniyetine sahip olduğu açıkça görülmektedir. Buna rağmen mülhid, mecusi ithamlarından kurtulamayan Verrâk'ın Hristiyanlığın inanç esaslarını çürütmeye yönelik kullandığı akli delilleri, kendisinden sonra referans verilmeden el-Bakillani, Kâdî Abdülcabbar tarafından kullanılmıştır.

Verrâk'm sapkın olarak görülmesine ve ölümüne giden sürece neden olan asıl etken, nübüvvetle ilgili farklı görüşleridir. Verrâk, Kur'an'da bir benzerinin meydana getirilmesi konusunda Araplara meydan okunmasıyla ilgili ayeti ilginç bir şekilde yorumlamıştır: "Araplar, fesahat bakımından birbirlerinden farklıdır. Hz. Peygamber'le mücadele ettiklerinden Kur'an'a benzer bir kitap ortaya koyma fırsatı bulamadılar. Ayrıca teorik konularda derinleşmedikleri için Kur'an'ın meydan okumasına karşılık veremediler."

Verrâk'ın eleştirilen bazı görüşleri;

"- Kur'an, haber-i âhâdla nakledilmiştir.

- Hz. Peygamber, Kur'an'daki mevcut kıssaları Yahudi ve Hristiyan kaynaklarından almıştır.

- Peygamber'in okuma yazma bilmemesi, onun başkalarından duyduklarını ezberlemesine engel teşkil etmez."

İslam alimlerinden bazıları, bu düşüncelerin Verrâk'a ait olduğunu iddia ederken bazıları da İbnü'r-Râvendî'ye nispet etmektedir.

Mâtürîdî, Kâdî Abdülcebbâr ve Şîrâzî gibi önemli alimlerin onun fikirlerini eserlerinde eleştirmiş olması Verrâk'ın kötü bir imajla meşhur olmasında etkili olmuştur. Ancak ne var ki "Şiî, Mu'tezilî, zındık, mülhid, Mecûsî, düalist, Maniheist" gibi suçlamalara rağmen, Eş'arî, Mes'ûdî, Abdülkāhir el-Bağdâdî, Bîrûnî ve Şehristânî gibi birçok müellif onu kaynak göstermekten de geri kalmamıştır.

Çağdaş düşünür ve araştırmacılar, Verrâk'ın Hıristiyanlık, Yahudilik ve Maniheizm gibi dinler hakkındaki derin bilgilerinin ve bu bilgileri sunuş tarzındaki objektif dilin, bu dinlerin sempatizanı ve müntesibi olarak nitelenmesine neden olduğunu ileri sürmektedirler. Bununla birlikte Abbasi döneminde, yeni öğretilere karşı şüphe duyulduğunu, fikirlerinden dolayı bazı alimlerin zındık muamelesi gördüklerini ve bu yüzden öldürüldüklerini belirtmektedirler.

Netice olarak Verrâk'ın eleştiriye açık görüşleri olduğu görülmektedir. Ancak ona nispet edilen fikirlerin ve eserlerin ona aidiyeti kesinlik taşımamaktadır. Farklı ve olumsuz sıfatların muhaliflerinden kaynaklanabileceği de muhtemeldir. Hakkında bilgi edinilecek kaynakların sınırlı ve taraflı olması, *er-Red alâ selâse fırak mine'n-nasarâ* dışındaki eserlerinin mevcut olmaması Verrâk ile ilgili objektif değerlendirmeyi mümkün kılmamaktadır.

Ölümü

Ebu İsa el-Verrâk ve İbnü'r-Râvendî'nin aşırı fikirleri nedeniyle takibata uğradığı bilinmektedir. Bu fikirleri taşıdığı düşünülen en önemli eser olarak *Kitâbü'z-Zümürrüd* dikkat çekmektedir. Her iki bilgin, Kur'an'da çelişkiler olduğu iddiasını taşıyan *Kitâbü'z-Zümürrüd'ü* yazmakla suçlanıp mülhit olarak nitelenmiş olsa da ikisinin de söz konusu eseri sahiplenmediği kaydedilmektedir. Buna rağmen ilgili itham ve iddialar akabinde Verrâk'ın tutuklanıp hapsedildiği anlaşılmaktadır.

Verrâk'ın hapse atılmasının sebebi arkadaşı ve talebesi olan

İbnü'r-Râvendî'dir. İslam dünyasında İslam'a saldırı içeren bir eser olarak görülen ve bu yüzden büyük tartışmalara yol açan *Kitâbü'z-Zümürrüd*, İbnü'r-Râvendî'ye aittir. Aslında bu eser, Verrâk'a da nispet edilmektedir. Eser bazında ortaya çıkan tartışmaların temel nedeni Ebu İsâ el-Verrâk ve İbnü'r-Râvendî'nin fikirleridir.

Dönemin sultanı İslam'a saldırmakla suçlanan her iki düşünürü huzuruna çağırmış ve hapisle cezalandırılmalarını emretmiştir. Sultanın emri gereği Verrâk hapse giderken, İbnü'r-Râvendî ise bir Yahudi'nin evine saklanmış ve bu sırada *Kitâbü'd-Dâmiğ*'i yazmıştır. Ebu İsâ el-Verrâk, ömrünün son dönemlerini hapiste geçirmiş ve Bağdat'ın batı tarafında Remle bölgesinde 861'de hapisteyken vefat etmiştir.

Kaynakça

1. Abdülkāhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar* (trc. Ethem Ruhi Fığlalı), İstanbul 1979.
2. Ahmed b. Ali en-Necâşî, *er-Ricâl*, Beyrut 1408/1988.
3. *Anti-Christian Polemic in Early Islam, Ebū Īsā al-Warrāq*'s "Against Trinity" (nşr. ve trc. David Thomas), Cambridge University Press, Cambridge 1992.
4. Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations* (nşr. ve trc. E. Sachau), London 1879.
5. *Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Brill, Leiden 1986.
6. Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri* (trc. Mehmet Dalkılıç – Ömer Aydın), İstanbul 2005.
7. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (nşr. Rızâ Teceddüd), Tahran 1971.
8. Kādî Abdülcebbâr, *Tes~bîtü delâ'ili'n-nübüvve* (nşr. Abdülkerîm Osman), Beyrut 1386/1966.
9. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (nşr. Bekir Topaloğlu – Muhammed Aruçi), Ankara 2003.
10. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (nşr. Ahmed Fehmî Muhammed), Beyrut 1413/1992.

BUHÂRÎ (870)

Osman Aydın[1]

"Düşünce özgürlüğü, ruhun yaşamıdır."

Albert Einstein

Hayatı

Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm Mugîre el-Cû'fî, 810 tarihinde Buhâra'da doğmuştur. Buhârî'nin büyük dedesi Berdizbeh bir Mecûsî olup oğlu Muğîre, Buhâra Valisi Cu'feli Yemân vasıtasıyla Müslümanlığı kabul ettiği için Buhârî el-Cu'fî nisbesiyle anılmıştır.

Kendisi ilim tahsiline, on yaşından küçükken başlamış ve daha o dönemde bazı hocalarının hatalarını dahi düzelttiği ifade edilmiştir. 18 yaşına geldiğinde *et-Târîhu'l-Kebîr*'ini yazmaya koyulmuştur. Altı sene Hicaz'da kalmış akabinde, Irak'ın bütün şehirleri ile Horasan, Cibal, Belh, Merv, Nîşabûr, Bağdad, Şam, Basra, Mısır, Kaysariye, Askalan, Humus, Cibal ve Herat'a gitmiştir. Binden fazla isimden hadis dinlediği ifade edilen Buhârî'nin meşhur hocaları arasında, Ali b. Medînî (848), Yahya b. Ma'în (848), İshak b. Râhuyye (852), Ahmed b. Hanbel (855), Dârimi (868) gibi isimler bulunmaktadır.

---

1 Arş. Gör., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı.

Buhârî'nin ilmi yetkinliğinden ötürü kendisi hakkında; *Fakîhu'l-ümme, Emîru'l-mü'minîn fi'l-hadis, Seyyidu'l-muhaddisîn, Nâsıru ehâdîsi'n-nebeviyye, Tabîbu'l-ilel* gibi ünvan ve mahlaslar uygun görülmüştür.

Hocasının tavsiyesi üzerine Sahîh'ini yazmaya karar veren Buhârî, eserini onaltı sene içerisinde altıyüz bin hadis içinden seçerek oluşturmuştur. Döneminde hadis uleması tarafından benimsenen genel yaklaşım, sahîh-zayıf ayrımı yapmaksızın rivâyetleri derlemek olsa da; bizzat kendi ifâdesiyle o, "Sadece sahîh hadisleri toplamak" üzere yola çıkmıştır. Bu amaçla kaleme alınan ilk eserin Muvatta olduğuna ilişkin bazı istisnai görüşler bir yana bırakılırsa, genel kabul Buhârî'nin Sahîh'inin ilk olduğu üzerinedir.

Gerek kendi döneminde gerekse sonrasında İslam ümmeti içerisinde şöhret kazanmış olan *el-Câmiu's-Sahîh* için, Kur'ân'dan sonra en sahîh eser benzetmeleri yapılmış; bazı İslam Devletlerinde Kur'ân hatimlerine benzer şekilde Buhârî'nin Sahîh'i de hatmedilegelmiştir.

Düşünceleri ve Tartışmalar

Buhârî'nin yaşadığı sıkıntıların temel sebebi, Mihne sürecinde Halku'l-Kur'ân meselesine ilişkin görüşleridir. Mihne; Halife Me'mûn (833), Mu'tasım (842) ve Vâsık (847) devrini içine alan kırk yıla yaklaşan bir zaman diliminde, uygulanmıştır. Bu dönemin belirleyici temel sorunu ise Halku'l-Kur'ân'dır.

Ortaya çıktığı ilk dönemlerde çok yankı uyandırmayan ve Ehl-i hadis tarafından hakkmda müspet ya da menfi bir açıklama yapılmayan Halku'l-Kur'ân'ın, Me'mûn döneminde devletin resmî ideolojisi halini almasıyla birlikte etkinliği artmıştır. Mu'tezile'nin de desteği ile din adamları Halku'l-Kurân'ı kabule zorlanmış ve baskılar uygulanmıştır. Yahya b. Ma'în (847) ve İbrahim ed-Devrakî (860) gibi isimler sorgulanmışlar; Ahmed b. Hanbel (855) başta olmak üzere Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu

kabul etmeyen birçok ilim adamı da hapsedilmiştir. Hatta Vâsık döneminde esir mübadelesi, esirlerin Halku'l-Kur'ân'ı kabul edip etmemelerine göre yapılmıştır.

Halku'l-Kur'ân'ın kaynağının doğrudan kader inancı ile ilgili olması yanında bu kadar ön planda tutulmasında, dini ve itikadi etkenler kadar siyasi sebeplerin de olduğu muhakkaktır. Zira Halku'l-Kur'ân, Emevîler döneminde yönetimin gücünü perçinleyen cebr inancını yıkmaktadır. Emevîler döneminde cebr inancını savunarak iktidarın gücünü arkalarına alan Ehl-i hadis, Halku'l-Kur'ân düşüncesiyle bunu kaybetmişlerdir. Kendisi de bir hadis ravisi olan Me'mûn'un başlattığı Halku'l-Kur'ân meselesi Ehli Hadis için bir darbe olmuştur.

Birçok Ehl-i hadis mensubunun ciddi baskı ve sıkıntılara maruz kaldığı Halku'l-Kur'ân'ın kabulüne ya da reddine yönelik farklı eğilimler olmuştur. Mu'tezile gibi Halku'l-Kurân'ı mutlak manada kabul edenler ve Ehl-i Hadis gibi onu kesin olarak reddedenlerin yanında, daha farklı düşünenler de vardır. Buhârî de orta yolu tutanlardandır ve meseleye yaklaşımı kendisine hastır. O, Kur'ân'ın yaratılmışlığı noktasında tespitlerde bulunurken, lafız ile manayı birbirinden ayırmanın gerekliliğini savunur. Buna göre, Allah'ın zatı ile kâim olmayan Kur'ân'ın lafızları, yaratılmıştır. Kur'ân'ın lafızlarının insanlara indirilişi, insanlar tarafından okunuşu ve yazılışı da sonradan var olmuştur.

Buhari bu iki farklı dönemde esas baskıyı Ehl-i Hadis'in iktidar olduğu dönemde yaşamıştır. Mutezile'yi iktidardan düşüren Ehl-i Hadis, herkese kendi görüşünü dayatmaya başlayınca Buhari de bundan etkilenmiş ve bu baskılar onun Bağdat'tan ayrılmasına ve ölümüne giden sürgünler döneminin başlamasına sebep olmuştur. Meselenin siyasi yönünün vehameti düşünüldüğünde, Buhârî'nin Halku'l-Kur'ân meselesi sebebiyle çektiği sıkıntıların arka planında pek fazla bir ilmi gerekçenin bulunmadığı söylenebilir. Kendisi, bu dönemde Ehl-i Hadis tarafından bidatçi kabul edilmiş hatta küfürle itham olunmuştur.

Buhârî'nin Halku'l-Kur'ân'a ilişkin görüşleri, ilerleyen dö-

nemlerde Eş'arî ve Maturidi kelamının fikri temelini oluşturmuş olsa bile o, bu görüşlerini özgür bir şekilde dile getirememiş ve bir yönüyle kendi şahsi eğilimini dolaylı yoldan anlatmak zorunda kalmıştır. Bunun en bariz yansıması kaleme aldığı, *Halku Efâli'l-İbâd* isimli eserinde kendini göstermektedir. Neredeyse tamamında Halku'l-Kur'ân bahsi ele alınan bu çalışmanın ismi dahi fikri anlamdaki baskının tezahürüdür. Keza Buhârî'nin her fırsatta, Halku'l-Kur'ân konusunda yanlış anlaşıldığını kendisine bu konuyu soran kişilere dile getirmesi de aynı endişenin göstergesidir. Örneğin, Kur'ân'ın mahluk olduğuna dair bazı söylemlerinin olup olmadığını soran bir kişiye, *"Şunu benden iyi dinle; Nisabur, Humus, Rey, Hamedan, Bağdat, Kûfe, Basra, Mekke ve Medine ehlinden her kim benim "Lafzî bi'l-Kur'âni mahlukun" dediğimi söylerse, o yalancıdır. Ben öyle demedim, kulların fiilleri mahluktur, dedim."* şeklinde bir izaha kalkışması da benzer bir kaygının ürünü olsa gerektir. Açıkçası bu, Buhârî'nin şahsî görüşünü üstü kapalı olarak ifade etmesi anlamına da gelmektedir. Böylesi bir çekince Buhârî'ye has bir durum da değildir. Hammâd b. Zeyd, Abdullah b. Mübârek, Süfyân b. Uyeyne gibi isimler açısından çok benzer örnekler görmek mümkündür. Netice olarak dini görülen ancak siyasi yönü ağır basan zorlamalar, özgür düşüncenin önüne geçmiş ve Buhârî'ye yönelik fikri şiddete dönüşmüştür.

Buhârî'nin fikrî özgürlüğünün kısıtlanması şeklinde kendini gösteren süreç, Ehl-i Hadis'in Mutezile'yi iktidardan indirdikten sonra başlattığı "Karşı Mihne" denilebilecek dönemde Bağdat'tan ayrılıp 864 senesinde Nişabur'a dönmesiyle başlamıştır. Nişabur'a ilk geldiğinde, içlerinde yönetici ve ulemanın bulunduğu çok büyük bir kalabalığın kendisini karşıladığı kaynaklarda anlatılmaktadır. Öyle ki Buhârî burada uzunca bir süre kalmaya karar vermiş ve hatta orada bir ev dahi almıştır. Dahası, hadis talebeleri kendisinden ders dinlemek için yanına gelmeye başlamıştır.

Buhârî için gayet olumlu devam eden Nişabur dönemi bölgenin hatırı sayılır ilim adamı Muhammed b. Yahyâ Zühlî ile arasının açılmasıyla sıkıntılı bir hal almıştır. Oysaki Zühlî, Buhârî

Nişabûr'a ilk geldiğinde, öğrencilerinden onu karşılamalarını istemiş, hatta gözde talebesi Müslim'i de bu görev için göndermiştir. Keza Zühlî, Buharî ile çok iyi ilişkiler kurmuş ondan çok da istifade etmiştir. Birlikte bulundukları meclislerde Buhârî'den ravi isimleri ve künyelerine ilişkin bilgiler edinmiş; kendi talebelerine de Buhârî'den hadis dinlemeleri konusunda tavsiyelerde bulunmuştur.

Buhârî'nin ders halkası genişledikçe Zühlî'nin hadis meclisinde eksilmelerin başlaması, Zühlî açısından Buhârî'ye yönelik bir kıskançlığın doğmasına sebep olmuştur. Bunun ilk tezahürü Zühlî'nin talebelerine, Buhârî'ye kelâmî konularda soru sormamalarını söylemesiyle başlamıştır. Aslında Zühlî'nin böylesi bir yönlendirmede bulunmasının ardında da bahse konu kıskançlık sebebiyle hadis talebelerini Buharî'ye karşı kışkırtma girişimi olduğu kaynaklarda ifade edilmektedir.

Zühlî'nin hadis talebelerinin akıllarına böylesi bir şüpheyi yerleştirmesi makes bulmuş ve bir gün Buhârî'nin ders halkasında bir adam kendisine, Kur'ân'ın lafzının mahlûk olup olmadığı konusunda ne düşündüğünü sormuştur. İlk başta Buhârî cevap vermese de ilgili kişi ısrar edince, "Fiillerimiz mahlûktur, sözlerimiz de bizim fiillerimizdir" şeklinde cevap vermiştir."

Bu cevap, ilk olarak orada bulunanların, olayın yayılması ile birlikte de halkın konu üzerinde tartışmasına neden olmuştur. Buhârî'nin, Kur'ân'ın mahluk olduğunu söylediğine dair iddialar ortaya atılmıştır. Bu durumu öğrenen Zühlî de kendisine olan yaklaşımını değiştirerek, Buhârî hakkında bazen doğrudan bazen de üstü kapalı ifadeler kullanmıştır. Örneğin bir seferinde, "Buhârî'nin bu sözü onun lafızcı olduğunu gösterir, bize göre de lafızcılık Cehmiyye'den daha zararlı bir şeydir" demiştir. Keza bir başka seferinde ise *"Kur'ân Allah'ın kelâmıdır ve hiçbir surette, lafzı da kendisi de mahlûk değildir. Her kim Kur'ân mahlûktur derse imanını kaybeder ve kâfir olur, karısı ona boştur. Bu kimse tevbeye çağrılır. Şayet kabul etmezse öldürülür. Malı Müslümanlar için helaldir ve Müslümanların kabrine gömülmez. Her kim beklemeye geçer de, "Kur'ân ne mahlûktur ne de değildir" derse, o da tıpkı kâfir gibidir.*

Her kim de Kur'ân'ın lafzı mahlûktur derse bidatçidir, o kimse ile oturulmaz ve konuşulmaz. Her kim bizim meclisimizden çıktıktan sonra Buhârî'nin meclisine giderse o da aynı iddia ile suçlanır. Çünkü onun yanına ancak onun gibi düşünen kişiler gider." demek suretiyle aradaki irtibatı tamamen koparmıştır.

Zühlî'nin bu keskin tavrı Müslim b. Haccâc (875) ve Ahmed b. Seleme (899) gibi alimlere etki etmemiş, tam tersine onlar Zühlî'nin ders halkasından ayrılmışlardır. Ancak Ebu Hâtim (890) ve Ebu Zür'a (878) gibi isimler ise bu söylemlerden etkilenerek Buhârî'den aldıkları hadisleri ona iade etmişlerdir. Öyle ki halk nezdinde Buhârî'ye karşı olumsuz bazı yakıştırmalar yapılmış, bir kısım insanlar tarafından yolda çevrilerek sözlü ve fiziksel müdahalelere maruz kalmıştır. Dahası onu küfürle itham edenler dahi olmuştur. Tüm bunlar üzerine Buhârî talebesi Ahmed b. Seleme ile de görüşerek, Nişabûr'a şahsi bir beklenti için gelmediğini, Allah'ın her şeyi gördüğünü ve Zühlî'nin kıskançlıklarına son vermek adına bir sonraki gün şehirden ayrılacağını ifade etmiştir.

Ölümü

Buhârî, Nişabur'dan ayrılıp Merv şehrine gitmek istese de Zühlî, Nişabur'un civarındaki şehirlerde ikamet eden alimlere mektuplar yazarak Buhârî hakkında onları dolduruşa getirmiştir. Zühlî'nin bu çabası, o devrin en hassas konusu olan Halku'l-Kur'ân meselesi sebebiyle insanların nazarında Buhârî'ye karşı bir şüphe oluşmasına sebep olmuştur. Kendisini Merv'de karşılayan şehrin tanınmış alimi Ahmed b. Seyyâr görüşlerinin doğru olduğunu, fakat halkın kafasını karıştırabilecek konulara girmemesi gerektiğini söylemiş; Buhârî ise kendisine iyi bildiği bir mesele sorulduğu zaman susmasının mümkün olmayacağını dile getirmiştir.

İlgili sebeplerden ötürü Merv'e uğramaktan vazgeçen Buhârî, memleketi Buhâra'ya dönmüştür. Genel yapısı itibariyle yöneticilerle yakın ilişki kurmaktan hoşlanmayan Buhârî,

bu tavrının sıkıntılarını her daim yaşamıştır. Nitekim, Horasan Valisi Hâlid b. Ahmed ona bir adamını göndermiş ve *el-Câmiu's-sahih, et-Târîhu'l-kebîr* ile diğer eserlerini kendisinden dinlemek istediğini söylemiştir. Buhârî, valinin kendisini ayağına çağırmasını, ilmi ayaklar altına almak olarak nitelemiş ve reddetmiştir. Buhârî, valiye eğer gerçekten ilim öğrenmek istiyorsa mescide ya da evine gelmesi gerektiğini, değilse kendisinin ilim halkasını yasaklama yetkisinin olduğunu da söylemiştir. Bunun üzerine vali Halid b. Ahmed, sadece kendi çocuklarına ders vermesi talebinde bulunmuş; ancak Buhârî bunu da ilmi belli bir kesime hasretmenin yanlış olduğu gerekçesiyle kabul etmemiştir.

Buhârâ valisi ile bu şekilde iletişim sıkıntısı yaşayan Buhârî'nin peşini Nişabur'da tartışarak oradan ayrılmasına sebep olan Zühlî'nin takibi bırakmamıştır. Valiye bir mektup ulaştıran Zühlî, Buhârî'nin sünnetin hilafına işler yaptığını dile getirmiştir. Vali söz konusu mektubu insanlara okuyarak halkı Buhârî'ye karşı kışkırtmıştır. Özellikle Hureys b. Ebi'l-Varaka gibi valinin görevlendirdiği bazı isimler halk içinde, *"Bu adam bir fitnecidir. Bu şehirde bizim düzenimizi bozuyor, zaten bu sebeple de Zühlî tarafından Nişabûr'dan çıkarıldı"* şeklinde yaygaralar koparmışlardır. Tüm bu olayları takiben Vali, Buhârî'ye şehri terk etmesi için emir göndermiş ve onu şehirden sürmüştür. Buhâra'dan sonra Semerkant'a gitmek üzere yola çıkan Buhârî bu yolculuğu esnasında uğradığı köylerde de bahse konu fitne sebebiyle birçok sıkıntı çekmiştir. Semerkant'a da giremeyen Buhari, en sonunda Semerkant'a 3 mil mesafede Hartenk kasabasına akrabalarının yanına gitmek zorunda kalmıştır.

Nişabur, Merv ve Buhâra'da yaşadığı olumsuzlukların ardından Hartenk denilen Semerkand'a iki fersah uzaklıkta küçük bir dağ köyüne gitmek zorunda kalan ve adeta gidecek yeri kalmayan ülkesinden, diyarından ve doğduğu şehirden kovulan Buhârî, ulaştığı bu köyde muhtemelen yaşadığı sıkıntıların oluşturduğu travmadan dolayı yakalandığı hastalık sebebiyle 870 senesinde 62 yaşlarında vefât etmiştir.

Kaynakça

1. Abdulganî Abdulhâlik, *el-İmâm el-Buhârî ve Sahîhuhû*, Cidde 1985.
2. Buhârî, *Halku efâ'li'l-ibâd*, thk. Fehd b. Süleyman, I-II, Arabistan 2005.
3. Çakan, İ. Lütfi, "İmam Buhâri'nin Buhara Emiri İle Münasebetleri", *Büyük Türk - İslam Bilgini Buhâri (811-569) -Uluslararası Sempozyum-, 18-20 Haziran 1987*, Kayseri 1996.
4. Ebûbekir Kâfi, *Menhecul imâmi'l Buhârî tasrîhu'l-ehâdîsi ve ta'lîliha*, Beyrut 2000.
5. Eren, Mehmet, *Buhârî'nin Sahîhî ve Hocaları*, Konya 2003.
6. Hüseynî, Abdü'l-Mecîd Hâşim, *el-İmâmu'l-Buhârî, muhaddisen ve fakîhen*, Kahire ts.
7. Kandemir, Yaşar, "Câmiu's-Sahîh", *DİA*.
8. Kasımî, Cemaleddin, *Hayatu'l-Buhârî*, thk. Mahmûd el-Arnavud, Beyrut 1992.
9. M. Mustafa el-A'zamî, "Buhârî", *DİA*, VI, İstanbul 1992.
10. Özpınar, Ömer, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara 2005.
11. Temiz, Rabia Zahide, "Mihne Sürecinde Bir Ehli Hadis, Muhammed b. İsmail el-Buhâri ve Halku Ef'âli'l-İbâd Adlı Eseri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Elazığ 2015.
12. Uğur, Müctebâ, *Buhârî*, Ankara 1989.

NESAİ (915)

Osman Aydın[1]

"Âlimlerin bilgilerini dinleyip yararlanın! Ancak birbirleri hakkındaki yargılarını onaylamayın! Allah'a yemin ederim ki onların atışması, ağılda birbirini boynuzlayan koçlardan daha serttir"

İbn Abbas

Hayatı

Nesai, 830 yılında Horasan bölgesindeki Nesa'da doğmuştur. Devrin büyük ilim adamlarından, Kuteybe b. Saîd (855), İbn Râhûye (853), Ahmed b. Hanbel (855), Ebu Zür'a er-Râzî (878), Ebu Hâtim er-Râzî (934), Bezzâr (905) gibi bilginlerden ders almış; Tahâvî (933), Ebu Avâne (929), Ukaylî (934), Nehhâs (950), İbn Hibbân (965), Taberânî (971) ve İbn Adiy (976) gibi isimlere de hocalık yapmıştır.

İlmi seyahatleri çerçevesinde Horasan, Hicaz, Mısır, Irak, Cezîre, Suriye ve çevresi ile Mısır'a gitmiştir. Darekutni (995), ilmi yeteneğinden dolayı, onu hiçbir kimseye tercih etmeyeceğini söylerdi. Bazı alimler tarafından hadis kabul şartlarının Buhârî (870) ve Müslim'inkinden (875) daha ağır olduğu dile getirilerek bu konudaki titizliğine vurgu yapılırken; Hâkim en-Neysâbûrî ise Nesai'nin fıkhu'l-hadis konusunda çok yetkin olduğunu

1 Arş. Gör., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı.

vurgulamıştır. Kaynaklarda Nesai'nin en meşhur iki eseri olan *es-Sünen* ve *es-Sünenü'l-Kübrâ* dışında otuzdan fazla eseri olduğu tespit edilmiştir.

Düşüncesi ve Tartışmalar

Nesai'nin gerek hayattayken sıkıntılara maruz kalmasına; gerekse ölümünden sonra hakkında bazı iddiaların ortaya atılmasına sebep olan hususların odak noktası; Hz. Ali'ye olan sevgisi ve Muaviye hakkında söylediği ya da söylemediği şeylerdir. Konuya bu açıdan bakıldığında kendisi teşeyyu (Şiilik) ile itham edilmiş ve sonucunda çok ciddi bir saldırıya uğramıştır.

Nesai'nin eleştiri oklarının hedefi olarak görülmesinin sebeplerinin başında, "Diğer sahabilere nazaran Hz. Ali'ye daha fazla muhabbet beslemesi" iddiası gelmektedir. Bu iddianın temeli onun, *"Hasâisu Ali b. Ebî Tâlib"* isminde Hz. Ali'nin faziletine ilişkin müstakil bir eser kaleme almış olmasıdır. O, yazdığı bu kitabın telif amacını, *"Şam'a vardığımda insanların Ali'den ciddi manada yüz çevirdiklerini fark ettim. Allah'ın onları hidayete eriştirmesi ümidiyle bu kitabı kaleme aldım"* diyerek belirtmiştir. Söz konusu bu eser, *yüz doksan dört* rivayetten oluşmaktadır. Hz. Ali'nin Hz. Peygamber ile ilk namaz kılan kişi olduğunu ifade eden rivayetle başlayan çalışma; onun kulluğu, Allah katındaki değeri, bağışlanmış oluşu, Hz. Peygamber nezdindeki yeri, ona dostluğun övülüp düşmanlık etmenin kınanması gibi başlıklar altında yer alan, Hz. Ali'nin faziletine dair haberlerden müteşekkildir. Çalışmada Hz. Ali'nin, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer ile mukayese edildiği sonucunu doğuracak bir takım rivayetlere yer verilmesi bu bağlamda tartışma konusu yapılmıştır.

Benzer bir tartışma da Nesai'nin Muaviye hakkındaki bazı değerlendirmeleridir. Bu durum Nesai'nin Muaviye hakkındaki ifadeleri ve kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplardan neşet etmiştir. Bu bağlamda ona Muaviye ve onun faziletleri hakkında sorular sorulunca bazen cevap vermekten çekinmiş, bazen de, *"Muaviye Allah nezdinde kendini anca kurtarabilen birisiyken nasıl*

faziletleri anlatılsın?" tarzında bir yorumlamada bulunmuştur. Yine Hz. Ali'nin faziletine ilişkin eser kaleme aldığı halde Muaviye hakkında böylesi bir çalışma yapmamasının sebebi sorulduğunda, *"Hangi şeyi yazayım? Hz. Peygamber'in 'Allah'ım onun karnını doyurma' sözünü mü?"* şeklindeki cevabı üzerine mescitte hazır bulunan Muaviye taraftarları tarafından dövülmüştür. Göğsüne vurmuşlar, hayalarını tekmelemişler, caminin dışına sürükleyip çıkartmışlardır. Bu dayak olayı Nesai'de ciddi fiziksel yaralanmalara yol açmıştır.

Sonuçta gerek Hz. Ali'yi diğer sahabilerden üstün tutması gerekse de Muaviye aleyhine sözler sarf etmesi; Nesai hakkmda teşeyyu/Şiilik iddialarının ortaya atılması şeklinde kendini göstermiştir. Bu iddia farklı kaynaklarda bir kısım Sünnilik hassasiyeti oldukça yüksek olan ulema tarafından da dile getirilmiştir. Bu bağlamda bazılarının görüşü şöyledir; İbn Kesir (1373), *"Nesai'nin Şi'aya müntesip olduğuna dair bazı şeyler ona nispet edilmiştir"* diyenlerin varlığından bahseder. Zehebî, onun ilmî yetkinlik itibariyle Buhârî ve Ebu Zur'â (894) gibi isimlerle denk olduğunu söyledikten sonra, *"Ancak kendisinin Şi'î olduğuna ilişkin, delillendirmesi yetersiz, bir takım iddialar vardır ve o, Muaviye ve Amr gibi Hz. Ali'ye husumeti olan isimlere sıcak bakmamaktadır. Allah onun iyiliğini versin"* demektedir. İbn Hallikân da (1282) benzer ifadeler kullanır. Son olarak İbn Teymiyye (1328), *"Ehl-i hadis arasında Nesai ve İbn Abdilber (1071) gibi kimi ulema -Ebu Bekir ve Ömer'e yönelik iltifatları Ali'ninkine ulaşmaması sebebiyle- teşeyyu ile itham edilmişlerdir."* demektedir.

Nesai'nin bu tarzda eser yazması, dönemin ilmî ve siyasi yapısına ilişkin veriler sunmaktadır. O bu eserini yazma sebebini, Şam'da Hz. Ali'ye ilginin azlığı olarak ifade etmiştir. Ancak olayın Muaviye taraftarlarının oldukça yoğun yaşadığı Şam'da gerçekleşmesi önemlidir. Bu bölgenin Muaviye ve Emeviler konusundaki hassasiyeti tarih boyunca devam etmiştir. Nitekim; Nesai'den yaklaşık yüz sene önce bölgede Emevî hânedanının haklarına sahip çıkmak isteyenlerin başlattığı bir isyanın gerçekleştiği de bilinmektedir. Dolayısıyla Nesai'nin böyle bir bölge içerisinde Hz. Ali'nin faziletine hassaten eğilen bir çalışma kale-

me almasının Muaviye taraftarı diyebileceğimiz bir zümre içerisinde sert bir karşılık bulacağı bellidir.

Ancak kimi savunmacı ulema, Nesai'nin Muaviye hakkındaki görüşlerini tam tersi bir anlamda yorumlayabilmişlerdir. Bu bağlamda onun Muaviye hakkında söylediği belirtilen *"Hangi şeyi yazayım? Hz. Peygamber'in 'Allah'ım onun karnını doyurma' sözünü mü?"* şeklindeki ifadesinin aslında Muaviye açısından bir övgü olduğu, çünkü Hz. Peygamber'in, *"Ey Allah'ım ben ancak bir beşerim, diğer beşerin sinirlendiği gibi ben de sinirlenirim. Ben kime lanet ettiysem veya kime sebbettiysem bunu, o kimse için bir zekat ve rahmet olarak kıl"* buyurduğunu dile getirerek izah çabasına girişmişlerdir.

Bunun savunmacı bir yaklaşım olduğu açıktır. Çünkü Nesai'nin kendi eseri olan *Fedâilu's-sahabe'de* Muaviye'ye yer vermemesi düşündürücüdür. Aynı şekilde, *Hasâis*'te ise Muaviye'nin isminin üç ayrı rivayette geçtiği görülmektedir. Bunlardan ilki, onun Sa'd b. Ebî Vakkas'a Hz. Ali'ye neden sövmediğini sorduğu rivayettir. İkincisi, Sa'd b. Ebî Vakkas'ın Hz. Ali'ye niçin sövmeyeceğini izah ettiği haberdir. Sonuncusu da Ammar b. Yâsir'in şehadeti bahsinde yer almaktadır.

Ammâr b. Yâsir'in şehadetine ilişkin kısımda *onbir* rivayet veren Nesâi, bunlardan on tanesini Ammâr'ı şehit eden güruhu "azgın" olarak niteleyen haberler oluşturmaktadır. Bölümün son rivayetini ise Muaviye'ye, Ammar'ın katillerinin azgın olduğu hatırlatıldığında kendisinin, *"Onu biz mi öldürdük? Onu oraya getirenler öldürdü"* şeklinde verdiği cevaba ayırması, üzerinde düşünülmesi gereken bir husustur. Zira Ammâr, Sıffîn savaşında Hz. Ali'nin yanında yer almış ve Muaviye'ye karşı savaşırken şehit düşmüştür. Muaviye'nin her daim yanında yer alan Amr b. As ile alakalı bir ayrıntı da burada dikkat çekicidir. Kendisi Ammâr'ın şehit edilmesinden sonra, bu durumu görmektense yirmi sene evvel ölmüş olmayı yeğlediğini ifade etmiş ve bir yönüyle pişmanlığını dile getirmiştir. Çok ilginçtir ki Muaviye'ye *Fedâilu's-sahabe*'de yer vermeyen Nesai, Amr'ın faziletine ilişkin bir rivayeti kitabına koymuştur. Bu da göstermektedir ki; Amr'ın

pişmanlığı Nesai'nin dikkatinden kaçmazken Muaviye'den hiç bahsetmemektedir.

Yine Nesai'ye göre; Muaviye'nin Hz. Ali'ye sebbetmek konusunda insanları kanalize etmeye çalıştığı ortadadır. Nesai Ammâr b. Yâsir'in şehadetiyle Muaviye arasında irtibat kurarak zımnen Muaviye'ye ilişkin tavrını ortaya koymaktadır. Ayrıca *Fedailu's-Sahabe*'de bir başka dikkat çekici durum daha söz konusudur. Eserde Dört Halifenin fazileti başlığı altında *"Ümmetimde halifelik otuz yıldır, sonrası hanedanlıktır. Hesapladık ve gördük ki, bunlar Ebu Bekr, Ömer, Osman ve Ali'dir"* rivayetine yer verilmesi, Dört Halife döneminden sonrasına Nesai'nin ne gözle baktığını net bir şekilde ifade etmektedir. Son tahlilde Muaviye'yi bir sahabe olarak benimsediği gerçeği ortada olmakla birlikte, Hz. Ali ile mukayese edilemez bir konumda tuttuğu da aşikârdır.

Nesai hakkındaki teşeyyu' iddiasına gelince; dönemin siyasi olaylarının yansımalarını burada da görmek mümkündür. Zira teşeyyu' ithamında bulunulan tek isim Nesai değildir. Kendisine çok yakın dönemlerde yaşamış Hâkim en-Neysâburî (1014), Râmehurmuzî (971) ve onları takiben gelen İbn Abdilber (1071) gibi alimler de bu iddialara maruz kalmışlardır. Bu ithamların nedeni dönemin siyasi yapısıdır. Çünkü halifeliğin Abbasilerden ziyade kendi hakları olduğunu iddia eden Şiîler'e karşı özellikle Mütevekkil devrinde yapılan sert müdahaleler ve akabinde cereyan eden Alioğulları isyanları Nesai'nin yaşadığı döneme tekabül etmektedir. Ayrıca bu dönem Abbasilerin geçirdiği sosyal çöküntünün doruk noktaya ulaştığı üçüncü yüzyıla denk gelmektedir. Zencî isyanının bastırılmasına rağmen etkileri hâlâ devam etmekte ve İsmâilî mezhebine ait fikirler süratle yayılmaktadır. 901 senesinde başlayan ve yaklaşık 5 sene boyunca Karmatîler adıyla bilinen bir gruba mensup silâhlı İsmâilî çeteleri Suriye, Filistin ve el-Cezîre'yi yağmalamaktadırlar. Tam da bu dönemde söz konusu bölgelerde yaşayan Nesai'nin Hz. Ali'yi öven eser yazması, kimi kesimler tarafından Şiilikle suçlanmasına sebep olmuştur.

Ancak gerek Sünni gerek Şii kaynaklarda Nesai'nin Şia'ya müntesip olduğuna dair net bir ifade olmadığı gibi açık bir tes-

pit de söz konusu değildir. Yukarıda Nesâ'i'nin teşeyyu'una dair serdedilen ifadelerin hepsinde bu kapalılık görülür. Örneğin, İbn Kesir kullandığı cümlede, "قيل" lafzını tercih ederek bu iddianın ikincil bir değerinin bulunduğunu dile getirmiştir. Keza Zehebî de bu iddiayı, "delillendirmesi yetersiz" olarak nitelemiştir. İbn Teymiyye ise teşeyyu'un gerekçesini bizzat kendisi zikrederek esas sebebin Nesai'nin Ebu Bekir ve Ömer'e yönelik iltifatları Ali'ninkine ulaşmadığı için kendisine bu ithamların yapıldığını zikreder. Dolayısıyla İbn Teymiyye, üstü kapalı olarak iddia sahiplerini tekzip etmektedir.

Ayrıca, Nesai'nin *Fezâilu's-Sahâbe*'si de teşeyyu' iddialarına başlı başına bir cevap mahiyetindedir. Altmış kadar sahabi ve *iki yüz seksen dört* rivayetten oluşan bu eser, Hz. Ebu Bekir'in fazileti ile başlar ve halife sırası ile devam eder. Örneğin ilk rivayet, *"Eğer bir dost edinecek olsaydım Ebu Bekir'i edinirdim"* rivayetidir. Keza eserin devamında da Hz. Ebu Bekir, Ömer ve Osman'ın faziletlerine işaret eden *otuz üç* rivayet bulunmaktadır. Böylesi bir çalışmanın sahibini birkaç ifadesi üzerinden değerlendirmek tutarlı değildir.

Netice olarak, Nesai'nin Hz. Ali'yi diğer sahabilere nazaran farklı bir konumda görmesi başta Dört Halife olmak üzere diğer sahabeyi de mutlak olarak değerli gördüğü, eserlerinden bellidir. Muaviye ile ilgili olarak ise sahabi olması münasebetiyle genelde saygı çerçevesinde yaklaşmaktadır. Ancak özellikle Sıffîn savaşı ve takip eden süreçteki yaşananlar sebebiyle onu Hz. Ali ve diğer büyük sahabiler gibi görmediğini söylemek mümkündür.

Ölümü

Nesai'nin ölümünün nerede olduğu tartışmalıdır. Yukarıda bahsi geçen ve mescitte kendisine Muâviye ile ilgili sorulan sorunun akabinde uğradığı saldırı neticesinde hastalandığı, bu olaydan sonra Mekke'ye götürüldüğü ve orada öldüğü aktarılır. Dârekutnî, onun Safâ ile Merve arasında bir yere defnedildiğini dile getirir. Ancak onun saldırı sonrası yaralanıp hastalanmasından

yola çıkarak bu haliyle Mekke'ye kadar gitmesi ise çok makul görünmemektedir. Bu sebeple bazı kaynaklarda onun mescitteki saldırının akabinde Mekke yerine Remle'ye gittiği ancak yanlış anlaşılma sebebiyle Mekke zannedildiği ifade edilir. Sonuçta onun mescitte dövüldükten sonra ağır bir şekilde yaralandığı ve Şam'dan ayrılıp yakındaki Remle'de vefat ederek Kudüs'e defnedildiği şeklindeki bilgi doğru olmalıdır.

Kaynakça

1. Aba, Veli, "Nesai'nin (ö. 303/915) Şiîlikle İthamı", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, cilt: XVIII, sayı: 1, s. 167-191.
2. İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Beyrut 1966.
3. İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, thk. Amr b. Garâme, Beyrut 1995.
4. İbn Hacer el-Askalânî, *Mîzânü'l-İ'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Beyrût, 1963.
5. Heyetu't-tahrîr, *el-Beyân li-da'vâ teşeyyu'i'n-Nesai Ebî Abdirrahmân*, Selef li'l-buhûs ve'd-dirâsât.
6. İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-umemi ve'l-mulûk*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Beyrût, 1992.
7. İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. Muhyiddin Abdülhamid, Mısır 1948.
8. İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, , thk. Mahmûd el-Arnaûd, Dımeşk/Beyrut, 1986.
9. Kandemir, M. Yaşar, "Nesai", *DİA*, XXII, 564.
10. Nesai, *Hasâisu emîri'l-mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib radıyallahu anh*, thk. Ahmed Mîrîn el-Belûşî, Kuveyt, 1406.
11. ----------,*Fedâilu's-sahabe*, Beyrut 1984.
12. et-Tüsterî, Muhammed Takî, *Kâmûsü'r-ricâl*, yy., 1431.
13. Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber*, thk. Ebu Hâcir Muhammed es-Saîd, Beyrut, ts.
14. ----------, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Kahire, 2006.

HALLÂC-I MANSÛR (922)

Cahit Külekçi[1]

"Şeyh Mansûr'un Ene'l-Hakk'ı yersiz değil
Yolu bulan bize benzer, günahkâr değil
Soysuzlar bu sözlerden haberli değil
Haberli olup Hakk kokusu aldım işte ben."

Hâce Ahmed Yesevî

Hayatı

Daha çok babasının ismi Mansûr ile anılan Hüseyn b. Mansûr'un İran'ın Tûr veya Beyzâ kasabasında, 858 yılında doğduğu aktarılır. "Hallâc" sıfatını yorgancı olan babasından veya insanların gönüllerindeki sırları pamuk gibi altüst ettiğinden dolayı almıştır. Yine onun doğduğu bölgede meskun olan Oğuz boylarından olan "Halaç" soyundan olduğu da nakledilir ki onun bu bölgedeki yığınlarca müridinin olması, bu son görüşün daha makul olmasını gerektirmektedir.

Hallâc, henüz çocuk yaşlarındayken Vâsıt'a gitmiş ve burada hıfzını tamamlayarak Tüster'e geçmiştir. Ardından önce Basra'ya ve sonrasında Bağdat'a giden Hallâc, burada Cüneyd-i Bağdâdî, Amr b. Osman el-Mekkî gibi Bağdat'ın tanınmış sûfîlerinin ilim

1 Doç. Dr., Katip Çelebi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı

meclislerine katılarak farklı fikirler edinmiştir. Bağdat'tayken bir sufînin kızıyla evlenen Hallâc, 38 yaşındayken üç haccından ilkini gerçekleştirmiş ve dönüşünde Cüneyd-i Bağdadi'nin sohbetlerine katılarak, ona çeşitli sorular sormaya başlamıştır. Sorduğu soruların kasıtlı sorular olduğunu düşünen Cüneyd-i Bağdadi, Hallâc'ı meclisinden uzaklaştırmıştır.

Bugünkü İran sınırları içerisinde yer alan Basra'nın hemen doğusundaki Ahvaz'da meclis kuran Hallâc, burada vaazlar vermeye başlamış ve halkın da büyük teveccühünü kazanmıştır. Müslüman olmayan topraklarda yaşayan insanları Allah'ın dinine davet etmek için ailesini birine emanet edip Hindistan'a giden Hallâc, edindiği birikimle dolaştığı topraklardaki insanlar için çeşitli eserler yazarak İslam'ın bu bölgelerde yayılmasında etkili olmuş, onun bu çalışmaları neticesinde Müslüman olanlar Mansûrî olarak anılmıştır. Yazdığı 46 eserden günümüze sadece *Kitâbu't-Tavâsin* ve Fransız müsteşrik Massignon'un Hallâc'ın çeşitli kaynaklarda bulunan şiirlerinin derlediği *Divan*'ı ulaşmıştır.

Düşünceleri ve Tartışmalar

Hallâc-ı Mansûr'un herhangi bir siyasî ya da toplumsal hareketi yönlendirdiğine veya bir isyan hareketine katıldığına dair kesin bilgi yoktur. Ancak İsmailîler, Karmatîler gibi bazı fanatik fırkalarla adı anılmıştır. Halife Muktedir ve bir kısım devlet adamı tarafından, görüşleri nedeniyle öldürülmesi elzem hale gelen (!) Hallâc'ın, bu tip fırkalarla ilişkilendirilmesi gerekmiştir. Kaldı ki söz konusu durum, Emevîler döneminden itibaren ilmî, manevî kudretleri olan isimleri tesirsiz hale getirebilmenin de bir usulü olmuştur. Toplum üzerindeki etkisi, toplumu yönlendirebilme kudreti, korkusuzca düşündüklerini söylemesi ile tanınan Hallâc-ı Mansûr ve benzerlerinin siyasî otorite tarafından hoş karşılanması beklenemezdi.

Ana hatlarıyla görüşlerinden bahsetmeden önce Hallâc ile halife Muktedir'in veziri Hâmid b. El-Abbâs arasında geçen bir konuşmaya temas etmek istiyoruz. Hâmid, kendine rakip olarak

gördüğü Hallâc'ı ulemanın karşısına çıkararak, ulemanın önünde onu küçük düşürmek ve tartışma esnasında onun dine muhalif sözlerini yakalayarak idam ettirmek istiyordu. Bu amaçla bir meclis tertip edildi. Müzakereler esnasında Hallâc şöyle bir fikir öne sürdü: *"İnanan bir kimse hacca gitmek isteyip gidemezse bu haccı kendi evinde yapabilir. Evinde önce temiz bir şey hazırlar ve onun etrafında tavâf eder. Haccın diğer gerekliliklerini de yerine getirdikten sonra hac için ayırdığı parayla yiyecek, giyecek vs. alır, yetim, dul ve öksüzlere dağıtır. Kendisi de onlara hizmet eder. Böylece hac sevabını fazlasıyla almış olur."*

Münazaraya katılan kadı Ebu Amr Hallâc'a *"Bu fetvayı nereden aldın?"* diye sorar. Hallâc, *"Hasan Basrî'nin Kitâbu"l-İhlâs'ından."* şeklinde cevap verir. Bunun üzerine Ebu Amr hiddetli bir şekilde ayağa kalkarak *"Yalan söylüyorsun ey kanı helal!"* diye bağırır. O ana kadar tartışmayı bir kenarda sessizce izleyen vezir Hâmid, kadı Ebu Amr'ın bu sözlerini kayda geçirmesini ister ancak kadı, sözlerinin kızgınlıkla ağzından çıktığını ve aslında o şekilde düşünmediğini ifade etse de vezirin söylediğini yapmaya mecbur kalır. Bu hâdiseden birkaç ay sonra da vezir Hâmid görevinden azledilir.

Hallâc-ı Mansur'un bilinen en yaygın görüşü Ene'l-Hakk'tır. Onun bu sözü toplumda kimilerine göre; Hallâc, ilâhlık iddiasında bulunduğu şeklinde lanse edilmiştir. "Ben Hakk'ım, Allah'ım" şeklinde tercüme edilebilecek olan bu sözüyle Hallâc, her ne kadar vahdet-i vücuda atıfta bulunmuş gibi görünse de durum bundan daha farklıdır. Aslında Hallâc bu sözüyle yaratanla yaratılan arasında uzaklık bulunmadığını, Allah'ın tüm yaratılanları kuşattığını ifade etmektedir ki bu da vahdet-i vücûd anlayışı değildir. Kaldı ki sufî ıstılâhında Hakk sözcüğü ile yaratılmış olanlar kastedilmektedir. Buna göre nefsini öldürdüğünü ifade eden Hallâc Ene'l-Hakk sözüyle, nefsinden sıyrıldığını ve Allah ile baş başa kaldığını söylemektedir. Değilse ulûhiyyet iddiasında bulunmamaktadır.

Hallâc'ın temel görüşlerinden biri de, *Kitâbu'-Tavâsin*'in giriş kısmında bahsettiği nûr-ı Muhammedî'dir. Hallâc'a göre Hz.

Peygamber'in esasında iki farklı kimliği vardır. Bunlardan birisi ezelî nur, diğeri de insan ve peygamber oluşudur. Bu bağlamda Allah'ın onda ilk yarattığı şey onun Muhammedî nûrdur. Dolayısıyla daha sonra yaratılacak olan ilk insan Âdem, henüz yaratılmamış iken O'nun nuru yaratılmıştı. Bütün peygamberlerin, evliyânın ilim ve irfan kaynağı da O'nun nûrudur. Daha geniş bir ifadeyle tüm mahlûkâtın var oluş sebebidir. Daha sonra yaratılan Hz. Âdem bedenlerin, Hz. Muhammed ise ruhların babasıdır. Hallâc'ın değişik bir şekilde yorumladığı Hz. Muhammed'in yaratılış biçimi ile Hz. Muhammed'le Allah arasındaki münasebeti ortaya koyan bu fikirler daha sonraki mutasavvıflar tarafından geliştirilerek tasavvufun önemli esaslarından birisi haline getirilmiştir. Öte yandan kendisi, yoktan var etme ve diğer inanç sistemleriyle ilgili fikirlerini de benzer teoriler çerçevesinde açıklamıştır. Diğer bir ifadeyle Muhammedî nûr, zâtın zâta tecelli etmesinden başka bir şey değildir. Mahlûkâtın tamamı ondan zuhûr ettiğine göre, o aynı zamanda varlığın temel kaynağıdır. Eğer o olmasaydı hiçbir şey olmazdı. Onun himmeti bütün himmetlerin önünde, vücudu yokluktan, adı kalemden öncedir.

Hallâc, dinlerin de birbirinden farklı olamayacağı görüşündedir. Hallâc'a göre bütün dinler esas itibariyle birdir ve ona göre dinlerin ortak paydası tevhîddir. Tevhîd ise Allah'ın varlığına işaret etmekte, varlığının tekliğini göstermektedir. Aynı hakikate değişik açılardan bakmaları dinlerdeki farklılığın kaynağını oluşturmaktadır. Dinlerin birliği esastır. Bütün din mensuplarının hedefi ve istedikleri şey aynıdır. Bu yönden hepsi hak üzeredir. Farklılık isimlendirmede ve şekildedir. Hallâc, özellikle Hıristiyanlığa ve bu dinden alınan bazı terimlere de ilgi duymuştur. Süryânîlerin kullandıkları 'nâsût' ve 'lâhût' tabirlerini tasavvuf terminolojisine ilk defa Hallâc sokmuştur.

Mutasavvıfların ilim meclisinde yetişen Hallâc-ı Mansûr'un Mevlânâ Celâleddin-i Rumî gibi pek çok mutasavvıfı derinden etkilediği de ifade edilmektedir. Ondan etkilenenlerden birisi de, Hâce Ahmed Yesevî'dir. Şiirlerinde Hallâc'dan övgüyle bahseden Ahmed Yesevî'ye göre Hallâc-ı Mansûr ihanetle karşılaşan, aşk yolundan âşık olup geçen, Ene'l-Hakk'ı Cebrâil ile birlikte

söyleyen zâhid bir kişiliktir. Bu çerçevede Ahmed Yesevî'nin, Dîvân-ı Hikmet'inde Hallâc'ı anlattığı iki dörtlüğü zikretmemiz yerinde olacaktır:

Ene'l-Hakk'ın anlamını bilmez câhil,
Bilge gerek bu yollarda, mertler denizi,
Akıllı kullar Hakk yâdına sevgili dedi,
Cândan geçip sevgiliyi sevdim ben işte.

Sahipsiz Mansûr hor görülmekle tam oldu,
Bir söz ile dostlardan ayrı kaldı,
Kalp halini hiç kimse bilmez, şâhidi Rabbim,
Kanlar yutup şâhit oldum ben işte.

Esas itibariyle Hallâc'ın yaşadığı dönemde, Hallâc'ın fikirlerine yakın fikirlere sahip başka sufîler olmasına rağmen onların pek çoğuna dokunulmamıştır. Bu açıdan bakıldığında Hallâc'ın görüşleri bahane edilerek siyasî sebeplerle öldürüldüğü anlaşılmaktadır. Hallâc'ın sahip olduğu şöhret, emri altında çok fazla sayıda insan ve bu insanlardan bir kısmının bürokrat olması, köle isyanlarına karşı olumlu yaklaşımı, mehdî olduğu ve siyasî iktidara karşı Karmatîler'le birlikte hareket ettiği şeklinde çıkan söylentiler iktidarın ona karşı olan tutumunu belirlemiştir. Bu ve benzeri sebepler yüzünden Hallâc-ı Mansûr, iktidardan bağımsız hareket edemediği iddia edilen kadılardan fetva alınıp idam edilmiştir.

Ölümü

Hallâc-ı Mansûr, 922 tarihinde katıldığı bir münazara neticesinde öldürülmüştür. Münazarayı düzenleyen ve Hallâc'ı öldürmeyi çok önceden planladığını anladığımız vezir Hâmid b. el-Abbâs, halifeye mektup yazıp onu öldürebilmesi için izin vermesini talep etmiş, kadıların verdikleri fetvayı da halifeye göndermiştir. Halife Muktedir, bir müddet beklese de fetva mucebinde hareket ederek, Hanefî kadısı İbnü'l-Bühlûl'ün muhalefetine rağmen Hallâc'ın öldürülmesini onaylamıştır.

Bunun üzerine vezir Hâmid, Hallâc'ı emniyet görevlisine havale etmiştir. Emniyet görevlisi Hallâc'a bin kırbaç vurduğu halde, Hallâc bundan etkilenmemiş, Hallâc'ın önce bir ayağını sonra da diğerini kestirerek vahşi şekilde ölmesini sağlamıştır. Vücudu ateşe atılan Hallâc'ın bedeni tamamen yandıktan sonra külleri Dicle Nehri'ne savrulmuş, başı bir mızrağın ucuna takılarak Bağdat'ta gezdirilmiş, sonra oradan Horasan'a gönderilmiştir.

Zira Mansûr'un Horasan'da kendisine bağlı çok sayıda müridi vardı. Hallâc'ın öldürülmesinden sonra Horasanlılar'dan bazılarının *"O asla öldürülmedi, onun bir benzeri at sırtında giderken görüldü ve kırk gün sonra tekrar çıkıp gelecektir."* dediği rivayet edilmektedir. Hallâc-ı Mansûr'un da öldürülmeden önce şöyle dediği aktarılır: *"Siz benim öldüreceğime ve öleceğime inanan bu inek adamlar gibi olmayınız."*

Kaynakça

1. Abdülkadir el-Hısnî, *Şerhu Divani'l-Hallâc*, Dımaşk 2011.
2. Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, Editör: Mustafa Tatçı, Ankara 2016.
3. Ali b. Enceb Sai Bağdadi, *Ahbâru'l-Hallâc*, Thk. Muvaffak Fevzî el-Cebr, Dımaşk 2004.
4. Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Tarih-i Beyhakî*, Tahran 1989.
5. Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm-i Nîsâbûrî Attar, *Hallâc*, Tahran 1976.
6. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1981.
7. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut 1979.
8. İbnü'n-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, Beyrut 1978.
9. Köprülü, Mehmet Fuat, *Tarih Araştırmaları I*, İstanbul 2006.
10. Massignon, Louis, *İslam'ın Mistik Şehidi Hallac-ı Mansur'un Çilesi*, Çvr. İsmet Birkan, Ankara 2006.
11. Niyazi-i Kadim, *Hallac-ı Mansur Menakıbnamesi*, Hzr. Mustafa Tatçı, İstanbul 2008.
12. Öztürk, Yaşar Nuri, *Hallâc-ı Mansûr ve Eseri Kitâbu't-Tavâsin*, İstanbul 1976.
13. Uludağ, Süleyman, 'Hallâc-ı Mansûr', *DİA*.

İBN ATÂ (922)

Mustafa Kılıç[1]

"İki şey dünyaya hükmeder, birisi kılıç, diğeri düşünce. Kılıç, eninde sonunda düşünceye yenilir."

Napolyon

Hayatı

Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Sehl b. Atâ'nın el-Edemî nisbesini taşımasından hareketle Edem kentinde doğduğu düşünülse de farklı bölgelerde bulunan bu şehrin hangisinde ve ne zaman doğduğu bilinmemektedir. Bunun yanında hayatının önemli bir kısmını Bağdat'ta geçirdiği ve burada sonlandırdığı bilinmektedir. Vakarlı, marifet sahibi, ilmi geniş ve güzel sözlü olduğu, günde iki saat uyuduğu, bunun dışındaki zamanları ibadet ve ilimle geçirdiği bilinmektedir. Zahid ve âbid yönüyle tanınan İbn Atâ başta tefsir, hadis ve İslam Hukuku olmak üzere İslam ilimlerini tahsil ederek zamanın alimleri arasında önemli bir yerdedir. Hanbeli fıkhı ve beyan ilmine vakıf fasih konuşan biridir. Kelime ve kavramlar üzerindeki anlayışı ve muhakemesi kuvvetli bir Sufi, zahir ve batın ilimlerindeki derinliği nedeniyle büyük bir alim olarak kabul edilmektedir. Yusuf b. Musa el-Kattân ve Fazl b. Ziyad'dan hadis rivayet etmiş, Muhammed b. Ali

1 Prof. Dr. Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı.

b. Hubeyş ise ondan hadis rivayetinde bulunmuştur. Kur'an üzerindeki çalışmalarına özel önem vermiştir. Her gün Kur'ân'ı hatmeden ve bu alışkanlığını Ramazanda üçe çıkaran İbn Atâ yirmi yıla yakın bir süre Kur'ân'ın anlamları üzerinde derin okumalar yapmış fakat bu çalışmasını tamamlayamamıştır. Ayetlerin tefsirine dair görüşlerine, işari tefsirin önemli örneklerinden biri olan Sülemî'nin Hakâiku't-Tefsîr adlı eserinde yer verilmiştir. Sülemî'ye göre; İbn Atâ ve Cafer-i Sadık dışında müfessirler ayetlerin hakikat ehli nazarındaki anlamlarına değinmemişlerdir. Sülemî'nin kaynakları arasındaki İbn Atâ'nın işari tefsirin ilk örneği sayılan eseri zamanımıza ulaşmamıştır.

İbn Atâ'nın yaşadığı dönem Abbasi Hilafetinin gücünün zayıfladığı ve anarşinin ülkenin her bölgesinde yayıldığı bir dönemdi. Güçlü merkezi idarenin olmadığı, halifelerin isimden öte bir anlam ifade etmediği dönemde Karmatiler gibi terör grupları hem insanlara hem de İslam dinine zarar veriyordu. İbn Atâ bu dönemde on çocuğundan dokuzunu teröre kurban verince büyük bir üzüntü ve ruhsal çöküntü yaşamıştır. Düzenlediği hadis derslerini tasavvuf derslerine dönüştürmüştür. Zaten zahid bir karaktere sahip olan İbn Atâ Zühd hayatını Sünni çizgide tasavvuf hayatına çevirmiştir.

Hallâc-ı Mansûr'un en samimi dostu ve müridi olan İbn Atâ, Cüneyd-i Bağdadî, İbrahim Maristânî, Ebu Said el-Harrâz gibi sûfîlerin bulunduğu ortamda yaşadı onlarla sohbetlerde bulundu. Fena ve bekâ nazariyesinin kurucusu kabul edilen el-Harrâz, İbn Atâ'nın çok yüce bir makamda olduğunu hayranlıkla ifade ediyordu. Kendisiyle arkadaşlık eden ve etkilediği insanlar arasında Ebu'l-Abbas ed-Dineverî, Ebu'l-Hasan es-Sayrafî ve Ebu Muhammed b. Hafîf eş-Şirâzî gibi isimler bulunmaktadır. İbn Hafif, sufi kadınlardan olan annesi kendisine hırka giydirdiği için İbn Atâ'nın giydirmek istediği hırkayı annesine bağlı kalmak istediği için kabul etmemiştir. Ancak müritlerine şeriatla tasavvufu birleştirdikleri için Muhasibi, Cüneyd-i Bağdadi ve İbn Atâ'yı örnek almalarını söylemiş, onların diğer şeyhlerin şeriat ölçülerine uymayan hallerini tartışmaktan men etmiştir.

Düşünceleri ve Tartışmalar

İbn Atâ, kulun varlığa sahip olmasını değil sahip olduklarına aşırı bağlılık göstermesini ve güvenmesini onu Allah'tan uzaklaştıracağı için tehlikeli olarak görür. Bu denge içerisinde zühd hayatını önceleyerek kulu Allah'ı tefekkürden ve ona ibadetten alıkoyan her şeyi dünya olarak değerlendirir. Zahirdeki temizlikle yetinmeyip Allah'ın nazar kıldığı kalbi her türlü riyadan, nefretten, aldatmadan, vesveseden ve haddi aşmadan temizlemek gerekir. İnsanların davranışlarının, amellerinin sıhhatini ve kıymetini niyetleri belirler. Amelin makbul olması niyetin halis olmasına bağlı olduğundan bâtın hali önem kazanmaktadır. Kişinin zühd sahibi olabilmesi için Allah'a tevbe etmesi, tevbeyi salih amel ile süslemesi ve ardından devamlı bu hal üzere olarak takvada ısrar etmesi gerektiğini düşünür. Buradan hareketle takvayı zühd kavramıyla doğrudan ilintili gören İbn Atâ'ya göre takva dünyadan soyutlanmak değil Allah ve Resulünün emirlerine kayıtsız şartsız teslim olmak anlamına gelir. İbn Atâ'nın nazarında kurtuluşun yolu Kur'an ve Sünnete uymakla mümkündür. Allah'ın çağrısına kulak tıkayan küfre, Resûlünün çağrısına uymayan sapıklığa düşer. İyilik sahibi olmayan kulun sadece kıldığı namaz ve tuttuğu oruçların çokluğu ile bir yere varamayacağını savunmuştur. Gerçek anlamda Allah'a kulluğu ahde vefada, Allah'ın emir-yasak sınırını muhafazada, elde olana rıza göstermek ve elde olmayana sabretmekte görmektedir.

Ölümü

Hallâc-ı Mansur'un zındıklıkla suçlanarak açılan davada yargılama sürerken İbn Atâ da sorguya alınarak işkence ile öldürüldü. Hallâc'ın yargılaması sürerken onun idam edileceğini anlayınca İbn Atâ ona mektup göndererek özür dileyip canını kurtarmasını istemiştir. Özür dilemeyeceğini, istiyorsa kendisinin özür dilemesini isteyince İbn Atâ "Keşke Hüseyin b. Mansûr'la yek vücûd olaydım" diyerek aslında özür dilenecek bir durum olmadığını kendisinin de bunu yapmayacağını ve bu uğurda onun gibi veya sufi sezişle onunla ölmeyi göze aldığını ifade etmiştir.

Az sonra sorgulamaya alınan İbn Atâ'nın kendisinden önce öldürülmesi onun samimiyetini göstermiştir.

Abbasi Halifesi Muktedir döneminin veziri Hâmid b. Abbas'ın zındıklıkla suçladığı Hallâc-ı Mansur'un davası görülürken İbn Atâ onu destekleyen açıklamalarda bulundu. Louis Massignon'a göre dostunun akıbetini paylaşmak için ona mektup yazmış, ziyarete gitmiş, onun el yazmalarını dışarı çıkartmış, Hanbelileri ve esnafı Hallâc'ı desteklemek için gösteri yapmaya tahrik etmiş son olarak mahkeme önünde Allah'la bir olma inancını açıkça dile getirmiştir. Hallâc hakkında gösterdiği aleni destek dolayısıyla mahkemeye çıkarıldığında Vezir Hâmid b. el-Abbâs, Hallâc hakkındaki düşüncelerini sorunca İbn Atâ; *"Sana ne? Senin işin mi bu? Sen aldığın malların, akıttığın kanların derdine düşmelisin!"* diyerek Hallâc'ın fikirlerine inandığını kabul etti ve onu doğruladı. Bunun üzerine vezir İbn Atâ'yı azarlayınca ona *"Ey Adam nazik ol!"* deyince vezir, *"Bana karşı mı geliyorsun?"* diyerek İbn Atâ'yı tutuklattı.

Vezirin cezası ise şu şekilde oldu; önce İbn Ata'nın dişlerini teker teker söktürttü. Çene kemiklerine ağır darbe indirtti, ayakkabılarını çıkartıp ve bunlarla başına vurdurunca burun deliklerinden kan gelmeye başladı. Bunun üzerine hapsedilmesini emretti. İbn Atâ "Allahım onu kötü bir şekilde öldür, ellerini ve ayaklarını kes" diye dua etti. Vezire insanların bu işi konuştuğu ve rahatsız olduğu bildirilince evine taşındı. Bu halde iken yedi gün sonra öldü. Garib bir cilvedir ki; daha sonraki yıllarda vezir Hâmid'in elleri ve ayakları kesilerek öldürüldü.

İbn Atâ'nın öldürülmesi temelde Hallâc-ı Mansur hakkında verilen idam kararına bağlı bir hadisedir. Hallâc'ın "Ene'l-Hak" dediği için idama götürüldüğü bilinse de o dönemde tasavvuf erbabı arasında bu tür şathıyyelerin olduğu ve bunun küfrü gerektiren bir durum olmadığı biliniyordu. Yargılamada Hallâc'ın hac ibadetini kişinin bulunduğu yerden yapabileceği şeklinde sözler sarf ettiği iddia edilmişti. Halbuki Hallâc'ın kişinin böyle yaparak hac yükümlülüğünden kurtulacağını söylemediği hac yapmış gibi olacağını ifade ettiği, mecaz durum ortaya çıkmaktadır.

İbn Atâ'nın da aynı düşünceleri paylaştığını ifade ettiği için ceza aldığını düşünmek meseleyi tam anlamıyla yansıtmamaktadır. Abbasi vezirinin İbn Atâ'yı öldürmesinin asıl nedeni; Hallâc'ın inançlarını paylaşmasından ziyade iki sufinin de vergi adaletsizliğini, istikrarsızlığı, Karmati terör örgütünü ve onların sebep olduğu anarşi ortamını eleştirmeleri ve kitleleri çok ileri düzeyde etkilemeleridir. İbn Atâ'nın daha net bir şekilde insanları istikrarsızlığa karşı tavır almaya çağırması ve Hallâc'ın idamına engel olmak için eyleme geçmelerini istemesi temel sebep olmaktadır.

Kaynakça

1. Bakış Rıza, *Aşığın Tevhidi-Hallâc'a Göre Varlık ve Dini Tecrübe-*, İstanbul 2013.
2. Câmî, Ebu'l-Berekât *Nefehâtu'l-Üns min Hadârâti'l-Kuds*, by., ty.
3. Es-Serrâc, Ebu Nasr et-Tûsî, *el-Lüma'*, Bağdad ty.
4. Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Medîneti's-Selâm (Tarîhu Bağdâd)*, by., 2001.
5. İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1998
6. İbn Mülakkin, *Tabakâtü'l-Evliyâ*, Kahire 1994.
7. İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *Telbîsü İblîs*, by., ty.
8. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Haberi men Zeheb*, Beyrut ty.
9. İsfehânî, Ebu Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, Beyrut, 1996.
10. Kelâbâzî, Ebu Bekir, *Et-Tearrüf li Mezhebi's-Sûfiyye*, Kahire 1994.
11. Öngören, Reşat, "İbn Atâ", *DİA*, XIX, İstanbul 1999.
12. Safedî, Halil b. Aybek, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Beyrut 2000.
13. Sülemî, Ebu Abdurrahman, *Tabakâtü's-Sûfiyye*, Kahire 1986.
14. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Beyrut ty.

TABERÎ (923)

Muharrem Samet Bilgin[1]

"Ebû Cafer, içi dışı temiz; mecliste yarenliği hoş; dostlarının sıkıntılarıyla ilgilenen; yemesinde, içmesinde, oturup kalkmasında ve hal ve hareketlerinde zarafet sahibi; arkadaşlarına karşı hoşgörülü ve güler yüzlü biriydi."

Abdülaziz b. Muhammed et-Taberî

"Taberî, sözüyle hüküm verilen, bilgisi ve fazileti dolayısıyla görüşüne başvurulan, birçok ilmi şahsında toplayan, sünnetin sahihini uydurmasından, nâsihini mensuhundan ayırabilen, hükümlerinde sahâbe, tâbiîn ve onlardan sonrakilerin görüşlerini takip eden bir imam ve insanlık tarihini çok iyi bilen bir tarihçidir."

Hatîb el-Bağdâdî

Hayatı

Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî Hazar Denizi'nin güneyinde, bugün İran toprakları içerisinde yer alan Taberistan'ın merkezi Âmül'de 839 yılında dünyaya gelmiştir. Taberî'nin varlıklı bir çiftçi olan babası gördüğü rüyanın etkisiyle oğlunun dinini savunan büyük bir âlim olmasını istemişti. Bu sebeple onu ilim tahsiline teşvik etmiş ve bu hususta maddi zorluklarla karşı-

1 Arş. Gör., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fak., İslam Tarihi Anabilim Dalı.

laşmaması için ona gelir getirecek büyük araziler bırakmıştı. Taberî de hayatı boyunca bunlardan elde ettiği gelirlerle geçinmiş, ilmi faaliyetleri için birçok beldeyi rahatlıkla dolaşmıştır. Ayrıca Taberî hiç evlenmemiştir. Ancak İslam dünyasındaki künye geleneğine uyularak kendisine *Ebu Cafer* künyesi verilmiştir.

İlk eğitimini doğduğu Âmül'de alan Taberî, Kur'an-ı ezberlemiş ve hadis yazmıştır. Henüz on iki yaşındayken beş yıl kalacağı Rey'e gitmiştir. Burada tefsir, hadis, fıkıh ilimlerinde eğitim görüp icazet almış, tarihi olaylar hakkında bilgi toplamıştır. Vefat ettiğini yolda öğrendiği Ahmed b. Hanbel ve diğer ilim adamlarıyla görüşmek için Bağdat'a gitmiş, bir yıl kadar burada kaldıktan sonra Basra'ya geçmiştir. Basra'da da fıkıh, hadis özellikle siyer ve tarih gibi bilimlerde önemli simalardan eğitim görmüş, rivayet almış ve icazetler elde etmiştir. Daha sonra Kufe'ye geçerek burada kıraat, Cahiliye şiiri ve Arap dili ve edebiyatı alanlarında eğitim görmüştür. Taberî sonraki dönemde sırayla Suriye ve Mısır'a seyahat etmiş, Şam'da kıraat eğitimi, Mısır'da ise Şafii fıkhı üzerine eğitim almış, bu iki bölge arasında gidiş gelişler yapmış ve pek çok ilimle ilgilenip, birçok âlimle görüşmüştür. Taberî, uzun süren seyahatlerin ve eğitimlerin ardından 870 yılında hayatının geri kalan kısmını geçireceği Bağdat'a yerleşmiştir.

Bağdat'ta özellikle devrin hadis ulemasının yaşadığı Kantaratü'l-beredân adlı mahalleye taşınan Taberî, *Câmiu'l-Beyân* adlı tefsirini burada yazmıştır. Daha sonra bu semtten ayrılarak şehrin Şemmâsiye bölgesine geçmiştir. Taberî yöneticilerin kendisine yaptıkları resmi görev tekliflerini her defasında reddetmiştir. Hatta devlet adamlarının istekleriyle yazdığı eserler karşılığında verdikleri hediyeleri dahi geri çevirmiştir. O yukarıda da belirttiğimiz gibi babasından kalma arazilerin gelirleriyle geçinmekle yetinmiştir. *İslam dünyasının Herodot*'u ve *Tefsirin Babası* gibi adlandırmalarla anılan Taberî, sadece tarih ve tefsir sahalarında değil, kıraat, belâgat hadis ve fıkıh alanlarında da büyük bir otorite olarak kabul edilmektedir. Bu alanların her birinde önemli eserler meydana getirmiş, birçok öğrenci yetiştirmiştir. Hayatını bütünüyle ilme vakfeden Taberî, hoş sohbet, zarif, sağlığına

dikkat eden, güzel ve temiz giyinen bir ilim adamıydı. Onun en önemli iki eseri şunlardır;

Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân: Taberî'nin Kur'an ayetlerini Hz. Peygamber'in hadisleri, sahabe ve tabiin sözleriyle açıkladığı meşhur tefsiridir. Rivayet tefsiri tarzmda yazılmış olsa da kendi görüşlerine de yer vermiştir. Eser Türkçe'ye farklı kimseler tarafından çeşitli zamanlarda tercüme edilmiştir.

Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk: Taberî'nin genel tarih alanında yazdığı ve kendisine haklı bir şöhret kazandıran eseridir. Eser, Hz. Adem'den başlayarak peygamberlerin, kralların ve halifelerin tarihini, iktidarları döneminde yaşanan hadiseleri konu edinmektedir. Taberi, bu eserde hayatlarından bahsettiği kişiler hakkında elde ettiği bilgileri yazmış ancak bu bilgiler üzerinde müspet ya da menfi yönde bir değerlendirmede bulunmamış, rivayet ederek eserine aldığı nakillerin sıhhatiyle ilgili yorum yapmaktan kaçınmıştır. Haberlerin sıhhatiyle ilgili hususu daha önceki ravilere, doğru olup olmamasıyla ilgili kararı da okuyucuya bırakmıştır. Eser, yaratılıştan itibaren 915 tarihine kadarki olayları ihtiva etmektedir. Eserin Türkçe'ye tam metin çevirisi yapılmaktadır.

Düşüncesi ve Tartışmalar

Bağdat'a yerleştikten sonra ilk zamanlar Şâfiî mezhebinin görüşleri doğrultusunda ictihadlarda bulunan Taberî, mezheplerin fıkhi konulardaki farklılıklarını incelediği *İhtilâfü'l-fukahâ*'yı telif etmesinin ardından fıkhi konularda kendi fikirlerini serdetmiş ve ictihadlar yapmıştır. Fakat bu eserin büyük bir bölümü günümüze ulaşmamıştır. Eserin tamamının elde bulunmaması, Cerîriyye mezhebinin takip edenlerinin kalmaması ve fıkıhla ilgili eserlerinin kaybolması sebebiyle Taberî'nin fıkhi konularla ilgili görüşleri *Câmiu'l-beyân*'daki ahkâm ayetlerine yaptığı yorumlardan, öğrencilerinden ve onun görüşlerine eserlerinde yer veren yazarların kitaplarından çıkarılabilmektedir.

Taberî'nin önceleri Şâfiî mezhebine mensupken daha sonra bağımsız bir müctehid olarak kendi fıkhî görüşlerini ortaya koyarak

Cerîriyye diye anılan bir fıkıh mektebi kurması aleyhinde pek çok dedikodunun üretilmesine sebep olmuştur. Mevcut mezhepleri her hususta ideal ve yeterli görenler, farklı ve yeni fikirler ortaya koyan Taberî'nin bir müctehid olarak ortaya çıkmasını kendilerince cezalandırmak için ellerinden geleni yapmışlardır.

Bağdat'a yerleştiği sırada artık Mutezile'nin ihtişamlı günleri sona ermiş, o günlerde pek çok baskı ve zulme uğramış olan (Mihne) Ehl-i Hadis'in satvetli olduğu zamanlar gelmişti. Artık Bağdat'ta Abbasi halifesi Me'mun döneminde görüşlerinden dolayı sorgulanan, hapse atılan, işkence edilen Ahmed b. Hanbel'in fikirleri hüküm sürüyordu. Bunun yanı sıra Taberî'nin de bir süre derslerine devam ettiği Davud b. Ali el-İsfahanî'nin kurucusu olduğu Zâhirîlik mezhebi de Bağdat ve çevresinde rağbet görüyordu. Taberî bu iki âlimin taraftarları ya da mezheplerini benimseyenler sebebiyle Bağdat'ta büyük güçlükler ve zor zamanlar yaşadı. Yukarıda bahsettiğimiz *İhtilâfu'l-fukahâ* ismini taşıyan eserde Ahmed b. Hanbel'i fakih olarak kabul etmediğinden onun fıkhî görüşlerine yer vermemesi İbn Hanbel'in taraftarlarının tepkisine yol açmıştır.

Taberî, Ahmed b. Hanbel'i daha ziyade bir muhaddis olarak görmekteydi. Hanbelîlerin, Taberî'ye düşmanlıklarının başka bir gerekçesi de Kur'ân'da yer alan *"makām-ı mahmûd"* terkibini Hanbelîlerin Hz. Peygamber'in arş-ı âlâda Allah'ın sağ tarafında oturacağı yer (makam/mevki) şeklinde anlamalarını reddetmesidir. Taberî söz konusu hususta kendisine sorulan soruya sadece *"muhal"* şeklinde cevap vermiştir. Ancak bu cevap soru soranları tatmin etmemiş olacak ki, Taberî'ye çok büyük hakaret etmişlerdir. Hanbelî düşüncede olan bu kimseler Taberî'ye ellerindeki eşyaları fırlatmışlar, üzerine yürüyüp, onu tekmelemişlerdir. Zor da olsa evine sığınan Taberî'nin evi kendisini takip eden Hanbelîlerce taşlanmıştır. Hatta atılan taşlar evin içerisinde bir taş yığını oluşturmuştur. Dönemin Bağdat şurtâ (polis) teşkilatı reisi Türk asıllı kumandan *Sâhibü'ş-şurta* Nâzûk emrindeki güvenlik güçleri ve duyarlı insanlar, bu saldırganları evin etrafından güçlükle dağıtabilmiştir. Hanbeliler, onun derslerinin takip edilmesini de yasaklamışlar, derslerine engel olmuşlardır. Taberî'nin bu

sıkıntılı olayları yaşamasının ardından İbn Hanbel'in görüşlerini anlattığı *Kitâbü'l-İtizâr*'ı telif ettiği ve *İhtilâfü'l-fukahâ* adlı kitabını da toprağa gömdüğü, Ahmed b. Hanbel'in "makam-ı mahmûd" la ilgili görüşünü de konuyla ilgili görüşlerden biri olarak andığı belirtilmektedir.

Taberî, Zâhirîliğin kurucusu olarak kabul edilen Dâvûd b. Ali el-İsfahânî'nin derslerine de katılmış, ondan hadis almış ve onunla ilmî tartışmalar yapmıştır. Ancak dersin birinde yine böyle bir ilmi münazara esnasında Dâvûd el-İsfahanî'nin öğrencilerinden bir tanesi ona hocasının düşüncelerine karşı geldiğinden dolayı sinirlenmiş ve hakaret etmiştir. Bunun üzerine Taberî orayı terk etmiş ve bu üzücü hadiseden sonra el-İsfahanî'nin ders halkasında bulunmamıştır. Zâhirîleri eleştirdiği *Kitâbü'r-Red alâ zi'l-esfâr* adlı eseri kaleme almaya başlamıştır; hatta yaklaşık 100 varak kadar yazmıştır. Ancak Dâvûd-ı Zâhirî'nin vefat ettiğini öğrenince kitabı yazmaktan vazgeçmiştir. Fakat Dâvûd b. Ali'nin oğlu Muhammed, Taberî'yi eleştirdiği *Kitâbü'l-İntisâr min Muhammed b. Cerîr et-Taberî* isimli bir eser yazmıştır.

Taberî, abdest ayeti olarak bilinen Mâide suresinin altıncı âyetindeki "ercüleküm" ifadesinin "ercüliküm" şeklinde okunarak ayakların yıkanabileceği gibi mesh edilebileceğini de câiz görmüştür. Bu düşüncesi sebebiyle hakkında Şiîlerin fikirlerini paylaştığı şeklinde ithamlar ve yakıştırmalar yapılmıştır. Yine Hz. Ali'nin imâmeti hususunda Şiîlerin özel ehemmiyet verdikleri Gadir-i Hum olayına yaklaşımı dolayısıyla da Şiîlik'le irtibatlandırılmıştır. Nitekim Taberî, Gadir-i Hum olayını anlatan rivayetin birbirinden farklı senet ve ravilerle geldiğinden dolayı sahih bir rivayet olduğunu düşünmekteydi. Bu sebeple Şia için hadis uydurduğuna dair dedikodular yapılmıştır. Buna karşın Taberî, memleketi Taberistan'da ilk üç halife Ebu Bekir, Ömer ve Osman'a hakaret edildiğine dair haberler alınca bu halifelerin faziletlerini anlatan eserler yazmaya karar vermiştir. Râfizîlik ve Şiîlik'le bir bağının olmadığını ispat etmek için üç tane risale telif etmiştir. Buna rağmen hem yaşarken hem ölümünün ardından Hanbelîlerin ve Zâhirîlerin bir kısmı onunla ilgili aşırı tezviratta bulunmuşlardır.

Ölümü

Taberî, kendisini adeta öğrenmeye, öğretmeye, okumaya, yazmaya adamış bir ilim adamıdır. Bunun için gençliğinde yaşadığı dönemin en önemli ilim merkezlerini dolaşmış, ayırt etmeksizin herkesten ders almıştır. Aynı fikirde olmadığı âlimlerin ders halkalarına dahi katılmış, onlardan yararlanmış ve onlarla ilmi tartışmalar yapmıştır. Fakat gün gelip birçok İslamî disiplinde otorite olduğu ve fikirlerini beyan ettiği zaman yerleşik düşünce müntesipleri tarafından hakaretlere ve işkencelere uğramıştır. Aslında Taberî, seksen beş yıllık ömrünün elli yıldan fazlasını geçirdiği Bağdat'ta yaşadığı dönemde etkili olan Ehl-i hadis düşüncesine yakın ya da onlardan etkilenmiş bir müelliftir. Onun pek ehemmiyeti haiz olmayan ya da İslam dininin temel prensipleriyle alakalı olmayan hususlarda farklı bir iki görüş beyan etmesi bile kendi mezheplerine taassup derecesinde bağlı olanların hoşuna gitmemiştir. Bundan dolayı tahammül edemedikleri Taberî'ye eziyet etmişlerdir. O ise evine kapanmış, yaklaşık kırk sene her gün kırk varak yazarak muhteşem eserler meydana getirmiştir. Fanatik Hanbeliler, onun evine gelen öğrencileri de engellemişlerdir.

Rakiplerinin şerrinden dolayı adeta ev hapsi yaşayan ve evinden çıkamayan İslam dünyasının en önde gelen müelliflerinden Taberî, bu baskılar arasında 923 tarihinde vefat etmiş ve fanatik Hanbelîlerin şehirde olay çıkarmalarından korkulduğu ve saldırı düzenleyebilecekleri endişesiyle cenazesi gece vakti gizlice ve çok az kişinin kıldığı namaz sonrası evine defnedilmiştir. Böyle bir yolun seçilmesinde onun Şii olarak itham edilmesinin payı olduğu öne sürülmektedir. İş bununla da bitmedi. Vefatından 5 yıl sonra onun tefsirinde yazdığı bir yorum yüzünden Fanatik hanbeliler ile Taberi'nin öğrencileri arasında kanlı bir kavga da yaşanmıştır. Dahası baskılar o kadar ileri gitmiştir ki bir mezhep sahibi olan Taberi'nin mezhebinin hiç bir takipçisi bırakılmamıştır.

Kaynakça

1. Cerrahoğlu, İsmail, "Muhammed İbn Cerir et-Taberî ve Tefsiri", *AÜİFD*, XVI, Ankara, 1968, s. 79-101.
2. Bağdâdî, Hatib, *Târihu Bağdad*, Beyrut tsz.
3. Hamevî, Yakut, "Muahmmed b. Cerîr b. Yezid b. Kesîr b. Galib (et-Taberî)", Çev. Fethi Ahmet Polat, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, sayı: 30, s. 261-292.
4. Fayda, Mustafa "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *DİA*.
5. Fayda, Mustafa "Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk", *DİA*.
6. Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihçiliği Üzerine*, Ankara 1991.
7. İbn Nedim, *El-Fihrist*, Beyrut 1994.
8. İğdi, Ahmet, *Bir Siyer Müellifi Olarak et-Taberî, Tarihü'r-Rusül ve'l-Mülûk Özelinde-*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2012.
9. Kâşif, Seyyide İsmail, *İslam Tarihinin Kaynakları ve Araştırma Metodları*, Çev. Mehmet Şeker, Rıza Savaş, Ramazan Şimşek, İzmir 1997.
10. Kurt, Hasan, *Taberî'nin Hayatı ve Tarihçiliği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1991.
11. Öztürk, Mustafa, "Taberî'nin Tefsir Anlayışında Selefîlik ve Ilımlı Zâhirîlik", *Bir Müfessir Olarak Muhammed b. Cerîr et-Taberî Sempozyumu*, 11-13 Haziran 2010, 2010, s. 17-52.
12. Zehebî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, tah. Şuayb Arnavut, Beyrut 1993.